

В. Винниченко:

Божки.

Роман *).

Із Записок Вадима Стельмашенка.

Цікаво, що всього два дні, як я дома. Це майже неправдоподібно, надприродно. Не того, що я дома вже, що я не засланець, що круг мене не болота та ліси сібірської тайги, а кам'яниці, трамваї, електрика. Я-б, може, й не помітив би цих кам'яниць та електрик (власне мусів би не помітити їх, це-ж також уходило в моє завдання пустельника, самотника!), коли-б лишився в так бажаному мною стані. Надприродно те, що за ці два дні—та де два дні!—за дві години зруйнувалось все, що будувалось під час двох років. Після тих двох годин, навіть не двох, а, мабуть, одної, що я просидів у батьків, руйнування іде вже само собою.

Але варто уваги ще от що: якось занадто легко це признаю. Я немов десь там в глибині себе навіть задоволений, що муши призвати, спішу це зробити і нишком потираю руки. А тут уже хіхікає й улесливо зазирає в очі поганеньке пояснення. Я, мовляв, того так легко признаю ту руїну, що в *такій хаті* оселив ся. Серйозно, мені здається ся, що тільки через це я не жахаюсь. Але хоч це й явна брехня, явне крутійство, я тим часом можу й стояти на цьому. А що-ж! Хіба, наприклад, не можна пояснити тим, що зверхня обстанова пригнічує ділає на психіку й гострота почувань притуплюється?

Між інчим, про гостроту почувань. Коли я попрохав грошей у Мікульського і він мене вигнав (власне, не вигнав, а тільки одмовив, хоч мені чомусь весь час здається ся, що мене вигнано), коли я влетів у хату до його жінки й сестри,—я глупо й з болючою посмішкою, яку вже й тоді чув на собі, весь час дмухав собі на губу, ніби хотів здути щось з вусів. І от мені й тепер і на улиці, коли я вистрибнув од них, було найгостріше соромно іменно за цю божевільну посмішку й дмухання на губу. Не того, що я, як старець прийшов просити подання для каліки батька,

*) Роман В. Винниченка „Божки“ є продовженням роману „По-свій“, що тоді друкувався в нашому журналі і був припинений через незалежні причини. Будучи продовженням і розвитком ідей „По-свій“—роман „Божки“ в той же час має самостійну конструкцію. *Редакція.*

не того, що пан крикнув на мене, не того, що я топтав свою „пустельність“ і корчив ся від цього, не того! А того, що дув на губу й не розумів, що мені говорили.

Мої хазяїни побились. Мусів розбороняти. Горбата үкусила батька за руку, а він їй роздер губу до крові. Тепер дочка сидить у кутку і крізь стіну я чую її звіряче виття, злістне, безсиле і тоскне. Чудесний акомпаніамент до моїх думок!

А, може, все це—хвороба, бред у мене, весь вчорашній вечір і сьогодняшній день? Мені-б треба пойти чого-небудь, але грошей нема. Всього десять копійок, на папіроси.

Горбата вис. Старий пішов. Я, здається, матиму приємність зустрітись в собі ще з одним божком-мікробом, забобонами. Хіба це не дивне, що я наняв хату у тій самої Саламандри, котру вчора Тепа вигнала і яку я так по лицарськи оборонив від тій самої Тепи, моєї колишньої коханої, а тепер любовниці моого дядюшки? І як оборонив? З „святым“ запалом, з обуренням, з приємністю, що хоч цим помощу ся над Тепою. Мало того, я знов, знов, що даючи горбатій перед юрбою 25 рублів на викуп скрині з хазяйських лап Тепи, я ображаю Тепу, ображаю навмисно. Енергія справедливості вибухла в мені з якимись сласними підскоками. Де-ж пак: в кишені всього трицять п'ять рублів, а з

них двадцять п'ять даю якомусь лакею, своднику і його каліді дочці, яких виганяють з будинку за сводництво і неплатіж. Лицарь, одно слово!

І раптом, маєш: фатум приводить до тих самих „покривдженіх“ і урятованих мною. Тут єсть покірність долі, що я наяв у них цю кімнату, цю домовину. Єсть покірність, я це підтвержу. Ні, ні, єсть, єсть. Коли я спустився у їхній підвал і на мене дихнув дух вохкости, льоху, кухні, клозетів і інчого, я-ж рішив (твердо пам'ятаю) рішив, що не візьму тут хати. Коли-б мені старий не одчинив зараз же, я пішов би, не подивившись навіть на кімнату. Один коридор,—не коридор, а якась підземна дірка, темна й довга,—один дух цей „кватири“ вже міг би мене прогнати. Спочатку я не пізнав старого. І от це знов підтвержує мою покірність фатуму! Бо' поки я не пізнавав його, я зінав, що не найму тут. І не сама-ж кімната спокусила мене? Навіть не квадратова, а довгаста, наче, справді, домовина. Вікно вгорі аж під стелею. як в камері. На йому завісочка з жовтими смугами від води. Столик з прошаленими слідами від самувару. Он ліжко тулить ся до стіни, наче ось-ось заплаче від сорому й страху переді мною, худосочне, недокровне, на рахитичних, погнутих ніжках.

А сам хазяїн? В сінях він пильно, якось злодійкувато, хіоже витягнувши до мене лицьо, вдивляв ся в мене. Правда, там темно було. Я бачив тільки дві плями його баньків коло свого лиця. Але така бездеремонність все-ж таки була непотрібна з його боку. І вона ще більш підкреслила мое тверде рішення не наймати тут. Коли я оглядав кімнату, коли подивляв ся на старого, коли він якось чудно й непевно мняв ся коло мене, зиркав, як злодій, що хоче стрибнути, ця постанова не могла-ж зменшитись. Одне лице його варто найсерйознішої антіпатії. Не-наче заморений, паршивенький провінціальний акторик, загримірований лордом. Верхня губа поголена, підборіддя теж, а на щоках сиві, поважні бакени. Ніс крючком. Шкіра трухлява, смугла, в брижах. Очі жовті, циганські, пролазливі. І якась не то настороженність, не то ворожість, наче чогось чекав від мене, щоб зараз же дати одсіч. Я тільки потім зрозумів, через що був у його цей вираз, а в перші хвилини тільки хотів швидче вийти з домовини. Виразно хотів! Навіть хвалив кімнату, щоб не вступати в зайві дебати. Я вчуваю, що він на якусь мою увагу гаряче, жагуче, може, навіть з благородною образою в голосі почне мені доводити, що кращої кімнати й не може бути.

Коли він вистрибнув у сіни на жіночий голос, що покликав його з сусідньої хати, я-ж навіть тихенько вийшов за ним, щоб непомітно утікти. Але чого остав ся? Чого? Того, що побачив у тій сусідній хаті свою горбату, „Саламандру“, як її називав учора дворник, що „викидав“ їх з кватири. Тільки того! Тут я зразу почув, що де не спроста.

Мало того, я-ж чув, що вони говорили, чув, що він наказував їй не вертати мені тих 25 рублів, що я їм учора дав. (Він думав, що я за ними прийшов). Чув я, що в його голосі була й злість, і зневага до мене. І все-ж таки не втік. Тихенько на шпиньках прокрав ся назад у домовину й почав чекати старого.

Коли він прийшов, я вже твердо рішив лишитись тут.

- А скільки за цю кімнату?
- Десять рублів, господін...

Ясно, що він просто хотів такою ціною зразу одбити в мене бажання оселитись тут. (Мабуть, спочатку він мене теж не візував, бо так охоче повів дивитись хату). За таку ціну я бачив перед цим кращі помешкання.

- Дорого? Га?
- Как угодно... Самім дорого...

Ще ясніше, що, мовляв, забірай ся та йди.

В сей мент в сінях почув ся металічний голос:

- А як же, десять! Дванадцять рублів, не меньче.

І на порозі з'явилась сковеркана, безглузда постать горбатої. Вона дивилася на мене своїми маленькими злими очима. Злість і виклик цілком виразно світили ся в них. Тут я навмисно невинно сказав:

- О! А ми, здається ся, знайомі...

Старий неначе трохи змішав ся.

— А правдоподобно! Ми знакомі в дійствільності. То-то я смотрю, будьто знакома лічность ваша. Да, да, вчорась, как же... Много благодарні... Ограбила нас ваша... звиніть, она родичка вам будеть?

- Ни, не родичка.

Старий, розуміється ся, знов, що не родичка.

— Ах, не родичка? А я думав... Да, да, ограбила нас, вигнала... От тепер наняли комнатку з кухнью. Комнатку здаємо, а в кухоньке самі... Не дорого, господін, вірте совісті, не дорого. От доч не согласна даже за десять. Ну, за десять можна. Можна, Варочка...

Йому, мабуть, стало все-ж таки трохи соромно.

У мене навіть не було всіх десяти рублів, тільки вісім і десять копійок. Але я, замісць того, щоб піти, сказав:

— Ну, добре. Тільки ви вже мені два рублі потерпіть. Вісім я зараз дам, а два підождіть. Га?

Ще й удав жартівливу безпечність. Мовляв, люди свої.

Старий забігав жовтими баньками. З одного боку жадність, а з другого Саламандра. Вони, очевидно, живуть в безперестанній ворожнечі й боротьбі між собою. Так мені здалося. Що зробить один, другий мусить робити навпаки.

— Нікак неможливо, господін... Трудно нам... Самі знаєте, какія...

— Нехай дають! — одрізала раптом Варка. — Пущай вісім. Даайте деньги.

Старий з докором глянув на неї, але, боячись, мабуть, викликати її на більше, зітхнувши сказав:

— Ну, пущай так...

І таким чином я зостався. Хіба не покірність долі? Я певний, що щось вийде у мене з цими людьми. Обовязково! Фатум не дурно привів і лишив мене тут. Оправдаю, неодмінно оправдаю його волю, постараюсь оправдати!

Старий уже розпитав, хто я, звідки, через що, як довожуся Рибацьким. Він страшно співчуваюче вислухував кожну мою відповідь. Високо здіймав брови, непохваляюче хитав головою, надмірно дивувався, занадто поспішно усе розумів. Прихильність його тепер до мене цілковита. Взявши гроші й переконавшись, що я не одберу тих 25 рублів, він почав виявляти теплу душевність. Навіть те, що я балакав по-українськи, старався не помічати, як не помічають бородавки на носі, або якоїсь кумедної звички. Сам він вживав таких руських виразів, яких я ніколи не чув. Це робить його мову цікавою, бо примушує розгадувати, що він хоче сказати.

Зветься він Генадій Трифонович Товстонос. По професії льокай, „служив у таких видаючих фірм, как „Лебедь“, „Полярная Звезды“. Але три місяці, як вже не має служби.

— Била такая последнее время великолепная служба і втерял...

Саламандра затихла. Густа, липка націвтъма облягає мене. Повітря теж густе, пахне теплою, солодко-кислою вохкістю льону. Згори глухо, як крізь подушку доходять звуки великого будинку.

Ні, треба піти хоч папірос купити, інакше я завию, як

Справді, зі мною щось непевне. Навіть Ось помітив. Тільки що був у мене. Не прийшов, а я його затягнув...

Ні, про Осипа з початку. Я трохи не при собі, але то дурне. Потім усе розберу, як слід, головне записати факти, в дрібних фактах часто буває більше змісту, ніж у довжелезних міркуваннях.

Я зразу їх помітив, як вийшов із крамнички. Помітив мене і Ось.—Вони йшли по другий бік улиці. Двері крамниці були з дзвінком, який дзвякнув, коли я виходив. Ось глянув у бік дзвінка, цілком машинально, це правда. Але я бачив, що він мене зараз же пізнав. На один мент в лиці його мигнуло щось. І в ту-ж мить він одвернув ся й пішов далі з таким виглядом, ніби нічого не помітив.

І мені зразу пригадалось, як він учора завагав ся, коли мати сказала нам поцілуватись. Вчора я не міг про це думати, але, пам'ятаю, що в мене були якісь чи думки, чи почування з приводу цього. В кожнім разі, я машинально одмітив, що Ось *не хотів* поцілуватись зі мною.

Згадавши це, я раптом не знаю чого, замахав йому рукою. Вони йшли проти мене, так що Ось мусив побачити моє махання. Але він дививсь поперед себе, слухаючи гарячу, хелесну мову товариша. І в цьому я вже цілком виразно переконав ся, що він мене й зразу помітив, і тепер добре бачив, і слідкував за мною. Він мав вигляд чоловіка, який в середині весь чекає, що от-от щось трапить ся. Розуміється ся, він чекав, що я підійду до його. І чекав, також певно, без присмости, насторожено.

Коли-б не цей його вигляд, коли-б він помітив мене і хоч найбайдужіше хитнув мені, я-б пішов додому. Я так почую. Тільки через це його чекання я повернув за ними. А, може, й не тільки через це. Тепер не важно, потім про причини.

Словом, я пішов за ними. Я зразу ж помітив, що Ось бачив, куди я йду, хоч вони були попереду. Я по спині, по голові його помітив. Він спиною чув кожний мій крок. Дивно, що мені ця слухаюча, застигла спина давала болючу насолоду.

Я йшов повільним кроком, попихуючи цигаркою, й піднявши голову трохи догори, як роблять те люди, які добре, важко пообідали і з благодушієм втягають в себе лоскочучий нікотін. Здається ся, я таку позу навмисно прибрав на той випадок, що Ось озирнеть ся.

Але він не озирав ся. Товариш же його майже кричав йому в лиці якісь слова, ідучи весь час боком. Він трошки вище був за Ося й мусів злегка згинати ся, щоб виразно бачити лице того.

— Ти думаєш, я сам не зможу? Думаєш, не зможу? Говори, говори!

Він аж припинив ходу, щоб краще говорити. І став би, коли-б Ось не йшов уперто вперед. (Ішов він, розуміється, більше від того, що почував мене позаду).

Ось щось тихо одповів. Я пильно слухав, але, на жаль, не почув. Теж через мене, напевне, так дужетих сказав.

— Плювать! — нетерпляче скрикнув товариш. — Мені видно було його профіль. Біляві з жовтизною вусики, кругле підборіддя і румяне дуже чисте лице. Він робив враження людини, яка раптом попала в надзвичайне становище. І через те підняття його було якесь здивоване, нетерпляче, немов би він хотів яко мага швидче скинути його з себе.

— Так я тебе питаю: говори! — знов сказав він. — Коли любиш, а не брешеш, не дуриш, як... Оська, — вмить він став, неначе вражений якоюсь болючою для його можливостю, і з погрозою прихилив близько-блізько до Ося лице. Ось мусів теж зупинитись, але не повернув ся до його. Так що я бачив все-ж таки тільки одну потилицю його з легка похиленою головою.

— Оська! — ще раз сказав парубок, але тихіше. — Ти гляди! Знаєш? Коли ти... теж... щось таке... Смерть! Понімаєш, смерть! Я брат...

Ось раптом шарпнув ся вперед, щось (тих знов) проговоривши. Товариш майже побіг за ним. Я також надав ходи. Чого я переслідував їх?.. А втім — все одно!

— Ну, добре! Ну, добре! Ти говориш: буде діло, чи ні? Оська, подумай: я, Антошко, я прошу тебе. Ніколи не просив. Ну, тепер прошу. Хочеш, на коліна стану? Перед ким хочеш стану. Хочеш, до гартованців запишусь? Ні, не сердь ся, я не сміюсь. Ти пойми, я-ж не сміюсь.

Ось мовчав. Я дивився йому в шию, в спину і ще раз мав приємність переконатись, що в моїй броні пустельника є велика пробойна. А втім, навіть цікаво. Чому, коли я дивився на Антошку, на його спину, на його шию, я почував те саме, що почуваю, дивлячись на спини і шиї всіх людей? І чому шия й спина Ося такі цікаві мені були, чому я хвилювався, — так, так, хвилювався! — дивлячись у них? Я-ж знаю його, цього парубка, стільки-ж, як і того другого. Йому було не більше 12 літ,

як я його останній раз бачив. Брат? Але що таке брат? Через що брат мусить хвилювати, цікавити, тягнути? Добре, ми любим, ми цінимо й хвілюємось від того, що нам подобається, що ми знаємо. Але що ж я знаю в Осеві? Що, справді, за нісенітниця? Через що я через його такі дурниці роблю? Через його, через його! Хіба-б я пішов за Антошкою? Хіба-б я затягнув його до себе й виробляв усе те, що при Осеві? І, присягаюсь, виробляв мимо своєї волі, не я виробляв. А хто, не знаю.

Але по порядку!

Ось вмить зупинив ся, щось сказав Антошці й повернувся так, що міг мене побачити. Він зробив усе те, неначе ненавмисно, але я знаю тепер, що цілком навмисно, щоб припинити балаху, щоб помітити мене і одчепитись від непроханого свідка. Непроханого, неприємного і такого, якого він соромить ся. (Що соромить ся, що ненавидить мене, за те, що соромить ся, це зовсім ясно потім мені стало).

Антошка глянув на мене і замовк. Мабуть, Ось сказав, хто я такий. Не дивлячись на явне, задихане підняття парубка, на те, що очі були налиті кров'ю, як у п'яних, він дивився на мене дуже пильно, з посміхом і чимсь гидливо-звеважливим.

Ось же холодно й вороже чекав, поки я підійду. Сьогодня я помітив, що очі йому були далеко під лобом. І яке гостре підборіддя! Це мене аж вразило. Колюче щось у лиці. Йому треба-б бороду,—вона закруглить обличчя. Так само, як у мене.

— А? Ось?—неначе тільки що пізнавши його, скрикнув я злегка здивовано й майже байдуже. (Чого я такий тон узяв, не розумію й у цей мент. Якась невідома мені логіка тут!)

— Де, значить, і єсть той Вадим?—раптом безцеременно й голосно кинув Антошка до Ося, киваючи на мене.

І знов моя пробоїна: від цього тону важко ухнуло мені серце й кров гаряче кинулась в лиці. Чого? Що таке Антошка? Ну, так,—Антошка через щось там собі вважає себе в праві кивати на мене, як на коня, якого продають, або як на щось погане, про що йому багато вперед говорили, і при мені-ж питати: „Так це, значить, оттой самий Вадим?“ Антошка це робить, Антошці видається ся, що він має якесь право так робить, а я тут при чому? Я, такий, якого я себе привіз з тайги? Але, зрештою, бог з ним, з Антошкою.

Ось уже рішуче дивив ся на мене, мовляв: „Ну, ось я, що тобі треба, нарешті?“

Я, не помічаючи цього виразу, не помічаючи підняття Ан-

тошки, милуючись цим всередині себе і разом з тим теж неначе піднімаючись, небало й веселенько простягнув спочатку Осеві, а потім Антошці руку.

— Це твій товариш? — спитав я ще. Власне, я десь про себе чекав, знов, був просто переконаний, що так вийде, як вийшло, але все-ж таки руку простягнув. Навмисно простягнув!

Ось подав свою, а Антошка подивився мені в лице гарячими, якимись крівавими очима, круг яких дуже виразно жовтіли кремові вії, потім з уважнотю перевів погляд на мою витягнену до його руку й не подаючи своєї, підвів лице до Ося й сказав:

— Ну, мене не дивує, що ти хитаєшся. Сам скоро в інтелігенти запишешся. Прощай. Завтра ввечері? А там так і скажи: все одно погибати. Хай думають. Та не по інтелігентськи.

Він хитнув головою Осеві, не глянув на мене й швидко пішов по улиці, дзвінко й рішуче цокаючи підборами по підмерзлому тротуарі.

Я склав свою руку в кишеню. Ось, не дивлячись на мене, глухо спитав:

— Ти щось хотів мені сказати?

Я бачив під вилицями у його плями румянцю. Знаю, що вони виникли в звязку з моєю простягнutoю і потім помалу схованою в кишеню рукою.

— Я? Хотів тобі щось сказати? — злегка здивувався я. І мені стало приємно, що я природно здивувався.

— Я так думав... — буркнув Ось.

— Ні, просто, побачивши тебе, хотів поздоровкатися. Я тут недалеко живу. Ось у цьому подвіррі. Зайдім до мене? Подивишся, як брат устроївся. „Ви-ж таки брати“. Ти, здається, не зовсім згодний з мамою? Га? Ну, зайдеш?

— Мені часу нема, я мушу...

— Ну, що за дурниці! На чверть години...

Я виразно бачив, що йому *щиро* не хочеться йти, що його тяжить моя присутність. Але це, власне, й примушувало мене тягнути його. Та ще щось, що невиразно проглядало крізь понурість, явну ворожість і настовбурченість його. Якесь, здається, замішання, неупевненість.

— Ну, чого там! Ходім!

І я взяв його під руку й весело потяг за собою. Іменно, весело, жартівливо, так, наче нічого не сталося, наче я нічого

не помічав. (А в цьому єсть якась насолода, в такому нахабстві, в такій... А, бог з ним!).

— Варвара Генадіївна! — крикнув я в сінях до хазяйських дверей. — Брат у гості прийшов. Самуварчик нам.

— Я чай у тебе не буду пить! — поспішно й твердо сказав Ось і тільки увільнив свій лікоть од мене.

— Не хочеть ся? Ну, не треба. Не треба, Варвара Генадіївна! — знов крикнув я, не помітивши, що він підкреслив „у тебе“.

На столі лежав розкритий зошит моїх записок. Я ще в коридорі згадав, що лишив його так і що він кинеть ся в очі. Й мене чомусь цікавило, чи зверне на його увагу Ось.

Він звернув, хоч і сів не біля столу, а на ліжко. Кілька раз, оглядаючи хмурим поглядом кімнату, він зупинявся оком на записках.

— Дивиш ся на мій щоденник? Писав, писав. Тільки що писав. Настоящий інтелігент. Не їв, не спав, а писати зараз же... „Спутникъ інтеллигента“ треба було-б назвать щоденники. Правда? Ну, будем знайомитись? Хочеш? Ні, чекай. Я вперед про діло, а потім... Ти мені скажи, як ви,—ти, батько, мама,— опинились у Никодима. Вчора я не міг все розшолопати. А нашого старенького все-ж таки здоровово бахнуло. Я про батька. Не сподівав ся. Чув щось... Ну? Що за милості така від Никодимчика?

„Бахнulo“ я навмисне сказав. Навмисне таким легким тоном. На віщо? Ну, аналіз к чорту. Сказав і сказав!

Ось якось чи байдуже, чи зовсім мене не бачучи, якийсь мент дивив ся на мене. І тільки в сірій напівтьмі моєї „домовини“ я помітив, що очі в Ося якось дуже густо й сконцетровано блищають. Він також, видно, був у незвичайному настрою, може, такому самому, як і Антошку, тільки інакше виявляв його.

Я навіть на мить подумав, що він зовсім не чув моїх слів. Але ні!

— Ти думаєш, що з доброго серця? — недобре, важко й ледве помітно посміхнув ся він.

— О, ні! Я такої образи Никодимові не можу нанести! — за сміяв ся я голосно, сідаючи за стіл і зручно витигаючи ноги.

— Приняв для того, щоб тішитись нами... уже без посмішки сказав Ось і таким тоном, який показував, що він не охоче балакає про це зо мною. В кождім разі, не як з братом.

— Тішитись? — немов не зрозумів я. — Чим тішитись?

— Всім. Навіть тим, що він дає нам їсти. Тим, що одірвав батькові руку і розбив його паралічем.

Звучало щось ніби й мені поставлене на увагу. Неначе я з Никодимом в згоді був.

— Он як. Ну, а як же він тебе на свою фабрику взяв? Як позволяє тобі по-українськи з Стъопкою балакати? Взагалі, ти, видно, незалежно тримаєш ся?

Ось кліпнув на мене очима, помовчав, неначе, не бажаючи чи вагаючись далі балакати зо мною, і потім грубо, з усміхом кинув:

— Тому, що злякав ся. Я його хотів убити.

Ось сказав це не для того, щоб похвалитись. О, ні! Тут було щось більше. З цим усміхом з'язувалось для його якась низка подій, картин, виводів. „Я його хотів убити“—це тільки незначний момент. Крім того, тут знов немов і для мене були сказані ці слова.

— Та-а-к навіть?—знов засміяв ся я.—Здорово! І він злякав ся? Правда, він таки боягуз. Не дивлячись на все, боягуз порядний.

— І це таки буде. Я його уб'ю,—раптом, мабуть, проти його волі вирвалось у Осила. Можливо, що до лього спричинив ся мійтон, який повинен був дратувати. (Та й дратував без всякого сумніву!).

Можливо, що й сказав він це тільки для того, щоб зробить мене серйознішим, щоб поставити самого себе на твердіші ноги.

Як я вчув усе це, не знаю. Психологія—річ туманна. Але я наче волоссям, шкорою лиця і рук зрозумів і почув.

— Он як?!—ще веселіше скрикнув я, тою веселістю показуючи, що не помічаю його серйозності, а до слів його відношусь, як до гарячого вибуху роздражненого хлопчика.—Ну, де вже за- надто. Власне, Никодим... Чекай, ти хто? Есер, есдек?

— А тобі що до того?—грубо кинув Ось. Мовляв, у цій сфері тобі вже зась питати.

— Ти одповідай. Що ти в якійсь партії—де я чув з розмови вашої там на улиці. Мабуть, есдек?

— Есдек...—з викликом сказав Ось.

Він все більш та більш губив свою вчорашню й сьогодняшню стриманність.

— Есдек? Ну, я так і думав. А раз ти есдек, ти повинен до Никодима ставитись з повагою. Він—представник капіталізму та ще й національного.

(До чого тут був капіталізм,—не можу собі тепер уявити).

— А крім того, де все таки особа не аби-яка? Подумай: з робітника, простого механіка вибітись за якихсь п'ятнадцять літ на володаря ситцевої фабрики, маєтків. Тут треба щось мати. „Подлість“. Не всякий і подлим зможе бути. Це не жарт: спочатку обмотати круг пальця старого Рибацького, потім дати йому в жінки свою полюбовницю, далі убити старого, та так убити, що сліда ніякого. Потім убити жінку, перевести на себе все, зробити дочку убитого батька своєю полюбовницею і стати опікуном над всіма маєтками Рибацьких, це, братуха, геній! Це голова. А ти його убити хочеш. Такі прогрес, цивілізацію, промисловість рухають.

Ось ще під час моєї мови встав. Я бачив, що роздратовання його дійшло до того, що він мусить або перебить мене, або втікти. Але я навмисно, немов захоплений розписував Никодима.

— Ну, я піду. Мені ніколи...—бовкнув Ось.

Я бачив, що його ображало мое поводження. І це мене тішило до того, що я ні за що не одпустив би його.

— Та чого ти? Куди? Посидь.

— Я не можу говорити з тобою... Ти... весь час якогось дурня зо мною строїш...

Ага! От-тут-то виявив ся ти, мій хлопчику, мій маленький, веснянкуватий хлопчик, якого я возив у возику, якому казки у ліску оповідав, якому дзиги вистругував.

Але чого брешу я собі? Що тішило мене *по суті*? Те, що він почував себе хлопчиком, *меньчим* за мене. А раз це *тішило*, значить, в суті я почував себе так перед ним *я!*

— Я? Дурня строю? В життю своєму серйозніше не балакав! Даю слово! Цілком поважно з тобою говорю. Може, у мене манера така? Так ти не звертай уваги, я одучився говорити з людьми. Я-ж два роки мовчав. Мовчав, розумієш? Не то що так коли-не-коли з кимсь поговориш годину—дві. Ні, ні з ким по *тижням* ні одного слова. А там дві-три хвилини з якимсь стрічним мужиком у лісі. І все. Ти, розумієш ся, знаєш, що я два роки мовчав? Не то, що мовчав, а... повинен би мовчати?

— Знаю,—твердо сказав Ось і так же твердо подивився мені в лиці своїми запалими, своїми строгими, мілими очима.

Ах, звичайно, він знову. Хіба я не бачив цього?

— І знаєш, через що? Знаєш?

Я з усмішкою спітав це. Я одкинувся на спинку стільця,

витягнув руку на стіл, поклав ногу на ногу,—словом дуже сма-
кував розмову.

— Знаю,—тим же тоном одновів Ось.

— А ну? Через що саме?

— Тебе товариші вигнали з свого кола.

(„Вигнали“! Навіть „вигнали“, а не „виключили“).

— Правда. Цілком вірно. А за що?

— За те, що ти знасилував товаришку, а коли вона мала від
тебе дитину, ти одмовився ся женитись на ній. Вона з дитиною
утопилась.

Ну-да, я-ж мусів знати, що так тут і знають. Та й як інак-
ше могли знати?

— Правильно. Іменно все так і було. Потім мене хотіли су-
дить, а я одмовився і на мене наклали бойкот. Так?

— Так!

Дивно: він немов опанував себе, це підсувало йому ґрунт
під ноги.

Я засміявся, встав і походив по хаті. Чогось мені *треба*
було походити. Все дрібно-дрібно дріжало в мені.

— Так, так!—сказав я ще веселіше, немов не перестаючи сма-
кувати забавну, дотепну річ.—Ну, добре. А чом же я не втік із
заслання? Чом же два роки лишався під бойкотом і з ними в
одному селі? Га? Не чув?

— Не знаю. Не міг, мабуть.

— А? „Не міг?“ Неправда, міг! А проте... Чекай. Ну, а до-
пустимо тобі-б таку історію росказали про мене. Я говорю „до-
пустимо“. Може, те все ж правда, що ти знаєш. Мене цікавить
тут інче... Ну, от така хоча би історія. От тобі хтось говорить.
Знаєте, всі ці факти про вашого брата Вадима вірні, але все не
вірно. Та навіть і самі факти. Ну, та це зрештою... Хай навіть
і вірні. А діло було оттак.

Тут я, пам'ятаю, закурив. Пам'ятаю через те, що на цьому
місці зробив паузу, виймаючи цигарку. А в паузі ції спіймав
якесь чудне чуття: глибокої холодящеї тоски, наче я зразу без-
шумно й непомітно опустився на дно вохкої криниці. Правда,
мене зараз же знов винесло на гору. Може, навіть через те, що
Ось *дуже пильно* чекав, перехилившись наперед і міцно (судя-
чи по побліблій шкірі на суставах пальців), стискаючи рукою
залізний прут спинки ліжка.

— А діло було, мовляв, так. Ваш брат зустрів там одну оби-
жену, жальку істоту і пожалів її. Через що пожалів? Допустим,

через те, що сам багато мав. Переяжно люди жалісливі у такі моменти, коли мають у себе зайве. На тобі, небоже, що мені не-може. Ні, може, й не так було... Але не в цьому річ.

Я сів і знов витягнув ноги, попихуючи їй з посмішкою поглядаючи на Ося. Мене хвилююче радувало, що я мав сей той, що я міг його мати.

— Ну, от, пожалів. Як пожалів? Дав їй те, чого вона ніколи не мала, не могла мати їй чого хотіла всею істотою. Іменно всею істотою. Це найбільше бажання. Можна хотіть тільки розумом. Це фальсіфікація хотіння, інтелігентщина. Ти розумієш, чого вона хотіла? Ну, звичайно, он у тебе вже вусики золотять ся... Можеш не червоніть, хе-хе! Ти й не червонієш? Ну, добре... Так. І от... Ага! Вийшло це без слів. Жалість з словами—зовсім дрянь діло. Правда? Люди ще можуть приняти жалість, але щоб це мовчки робилось. Коли-ж сказати: „на, я даю, бо я жалію тебе“, це вже... неможливо. Але вони все-ж таки розуміли одне одного. І вона приняла. Звичайно, він брехав, бо без брехні те, що він додав, було-б... меньче і навіть неприємлиме. Ти розумієш? Він мусів казати, що вона й така і сяка і що він закоханий у неї. Не любить, а закоханий. Це ріжниця. Коли в тебе золотять ся вусики... Чого ти так болюче морщиш ся? Ах, правда, це як раз у тебе пора, коли такі питання... Ну, добре. Але, не дивлячись на мовчання, умова була, дитини не мати. Отверта умова. Він як раз збірав ся через два—три місяці тікати, а вона лишалась. На це вже він не міг піти: свою дитину десь кинуть. Чесність, хе! Все-ж таки... Ну, от. Вона приняла. Все приняла, аби вку-сити. Не так, здається ся, вкусити, як піднятись, почути себе чимсь. З неї всі трошки надсміхались, глузували. Ну, от. І під-нялася! Піднялася. Але... піднявшись, захотіла далі. Захотіла більшого. Вагітність приховала, а сама план склала. Знала, як він до цього питання ставить ся, і рішила на цьому піймати. Він дитини не кине. А раз дитини не кине, ну й її значить, теж. Ну, тут жалісливому герою урвалась його добродійність. Він вибухнув. Як?! Силою, силою брати те, що я даю? Ой, ні! Ну, катавасія пішла, істерика, крики, прокльони, суди. Вона на всі сред-ства пішла. Але коли побачила, що все дарма, взяла й кинулась у річку. Дитини у неї ще не було. Це не вірне в фактах. Ну, як тобі подобалась би така версія? Га?

— Чого-ж ти цього всього товаришам не сказав? Чого-ж ти приняв їхній бойкот?—раптом з несподіваною, цілком несподіва-

ною силою й жагучістю, з гнівом, з обуренням вибухло у Ося. Він аж потемнів весь, аж ліжко струснув.

І от тут знов моя пробоїна: в мені болюче-солодко забилось і замерло серце, я так захвилював ся, що горло мені здушило. Це у „пустельника“ так!

— Чекай, любий, з товаришами! Ти так кричиш, неначе все так і було, як я говорю. Я-ж попередив тебе, що це приклад. Може, все так і було, як *ти* знаєш. І при тому... Добре, чом Vadim, твій брат не сказав так товаришам? Тому, що... хіба-б товариші повірили? Це раз. А друге, коли-б вони повірили, дівчина мусіла-б погибнути. А погибнути, чекай!—ось через що. Товаришам що важно було в цій історії? Справедливість. Знасилував, обманув, оганьбив, забрав дівочу честь,—покривай гріх, вінчай ся, женись. Вони-ж через що винесли бойкот? Не через те, що визнали мене... чи той Vadim, подлим товаришом, якого не можна терпіти в своєму товаристві, шкодливого і т. д. Це я розумів би. Ні, вони його викидали через те, що він не згодився покрити гріх, вінчатись, женитись. І тут вся штука в цьому, вся штука, тут весь світогляд! Тут страшенно цікавий світогляд. Чи той, світогляд сам по собі не цікавий, звичайнісінький, ветхий світогляд, а цікавий у тих, хто повстав проти всякої ветхости. Це один з божків тої ветхости. Честь! Ти знаєш, де містить ся честь жінки на думку цього світогляду? Червонієш? Значить, знаєш. Не в її душі, не в глупоті, не в егоїзмі, а... Ну, добре, ти сам знаєш!

Тут я почав губити свій тон, в цьому місці. Ще не зовсім, але тут був початок. Я навіть устав.

— Чекай! Що хотіли товариші? Вони хотіли рятувати честь тої дівчини. Або женись, або бойкот. Жениш ся,—перестаєш бути падлюкою. Ні,—падлюка і бойкот. Ти розумієш, вдумуєш ся? І розумієш, що твій брат Vadim *не міг* принять—женитись. Що це за суд був? Це—другий божок. Суд—справедливість, кара. Не товариський суд—поміч, а суд— кара. Зробив злочин,—покаратъ. А може, йолопи ви, не злочин, а помилка?! Га? Раз злочин, раз я шкодливий для вашої среди,—геть мене зовсім, геть без всяких поправок, моментально, в двадцять чотирі хвилини. А коли ні, коли не шкодливий, то, значить, не злочин, а помилка. Значить, не карать, а помагатъ треба. Так чи ні? Так?

Я почував, що теряю себе, що треба спинитись, швидче повернути свій тон. Але вже не міг.

— Так!—швидче з переляку, ніж з згоди підтверджив Ось.

— А раз так, то що їхня справедливість, честь, що воно таке, чим ріжниця від чести офіцера якого небудь? Чим? Ні, не вони мені дали бойкот, а я їм! Я дав бойкот їм і їхнім божкам.

Протверезила мене дуже проста, як звичайно, річ: в запалі я, хотячи затягнувшись од хвилювання папіросою, тикиув й другим кінцем у рот, вогнем. Від цього я вмект прийшов до себе. Плюючи й харкаючи я дивився на Ося. Він сидів з трохи роззявленим од уваги ротом, що надавало йому вигляд глуповатості. Очі були поширені й чекаючі. Він дивився, як я одпльовувався, але ждав дальнього, весь повний тим, що чув перед сим. Навіть щось у лиці помнякшало. Хлопчик собі десь гадав, що я для цього й затяг його сюди, щоб перед ним сповідатись.

— Захопився занадто! — сказав я з усміхом, знов сідаючи й потягаючись. — Иноді захоплюватись хоч би й власними фантазіями буває шкодливо. Але поети народ необережний.

І тут я раптом зареготав, немов тільки що роздивившись вираз лица Ося.

— А ти чого такий? Аж рота бідака роззявив. Ти вже й повірив? Та я ж тебе попережав, що приклад. Може, ще думаєш, що навмисне для того тебе сюди затяг, щоб росказати тобі цю історію? Вибач, голубчику, але зовсім не для того. Зовсім для інчого. Навіть егоїстична ціль була, ну, та з мене ти не будеш альтруїзму вимагати. Ти ж знаєш, що я — індівідуаліст. Та ще який! Ого! Чекай, в цьому й єсть моя ціль. Не в цьому, неправда... Ну, ти сам побачиш, зараз скажу. Вперед докінчу фантазію. Ну, значить, бойкот. Так? Добре. Треба ще закурити.

Поки я закурював, Ось змінив вираз лица. Правда, змінив його зараз же, як я звернув увагу. Він здивовано й пильно по інакшому вдивлявся в мене. Я знаю, мені не треба було допускати в своєму голосі злоби.

Закуривши, я поклав ногу на ногу, пустив дим у гору й почав знов:

— Тебе, видно, цікавить? Я дуже радий. Зрештою, знаєш, ти можеш цю мою фантазію пустити між люди... О, не думай, що я так хитро підхожу. Я не для себе. В мене тепер пробона і я чую трошки жалости до тебе. Ти все ж таки мусиш мене соромитись. Ти й соромився, я помітив. Вчора ти не хотів поділуватись, сьогодня не помічав мене, коли я махав тобі рукою... Що?

Я наготовився його заспокоїти, сказати зараз же, що я на се не звернув уваги, але Ось, на моє тайне диво, тільки почав дивитись у землю, не одкидаючи моїх слів і не соромлячись.

— Бачиш, ти згожуєш ся. Ну, так тобі ця фантазія все ж таки полегчила. Мовляв, не тільки, виходить, брат мій не падлюка, а навпаки, добрий чоловік, благородний чоловік, нещасний страдник і несправедливо обижений. Постать, словом. Хто може перевірити? Крім того, що до індівідуалізму. Тут знов таки не звичайний індівідуалізм, а особливий, благородний теж. Ти от сам скрикнув: „На віщо ж ти приняв бойкот?!“ От тут й об'ясняй всім. Із благодітства, мовляв.

Перш усього, не хотів пожалувану дівчину втопить, а друге—побачив, мовляв, наочно, опукло ветхость тих, які бойкотували. Сам пішов. І навмисне жив два роки біля них, щоб показати їм, що йому байдужий їхній бойкот. Два роки! Це все ж таки не жарт. Але й цього мало! Там у тому своєму мовчанню він, брат Вадим, найшов великий прінціп щастя. Ти тільки послухай. Що таке страждання? Це почування. Правда? Чого бойкот—кара? Тому, що чоловік мучить ся соромом, самотою і т. д. Правда? Що треба зробить, щоб не було погано? Не бойкот знищить, а те, що від його є. Не почувати його. Нічого не почувати. Ні до кого. Це—сила! Уяви собі: ти маєш таку силу. Всякі нещастия, неудачі для тебе дурниця. Ти вище всього того. Тебе садовлять у тюрму, ображають, знущають ся, а ти не помічаєш того, ти не реагуєш, бо ти не маєш почувань. Більше: ти аморальний як найбільше. Це модерно. Серйозно. Я вже росказував другим: я от їхав і бачив, як на моїх очах мерли з голоду люди. Я нічого. Знаєш, як пустельники, святі, котрі спасали ся в пустелях і на самоті. Вони були найбільші індівідуалісти і аморалісти. Ніцше, цей ідеолог всяких індівідуалістіків—пшик собачий поруч з ними. Вони нічого не мали з людьми, хоч лускай перед ним від муки, йому все одно. Дай йому розкрасуню—він тільки шопотітиме собі свою молитву. От це сила! Таку, голубчику, силу привіз з собою з тайги і твій брат Вадим. От він тепер тебе покликав, щоб просто поупражнятись. А ну, мовляв, ось мій брат іде. Не бачив я його десять літ. У людей рідність щось викликає, якісь чуття. А ну, у мене буде що? Здригнеться моя сила? Ні, не здригнулась. Я знаю, ти аж підскочиш від обурення, що я тебе для цього тут держав, але... мене й це не пройме. От сьогодня був я у одного пана, Микульського, грошей хотів позичити, щоб батьків вивезти від Никодима. Пан мене вигнав. Сестра його була, жінка, при них мене вигнав, а я нічого. А от хоча б з Антошкою. Ти сам бачив. Він мені руки не подав. Ти думаєш, мене це хоч трошки зачепило? Сила, брат!

— Антошка не через те. Він усіх інтелігентів ненавидить...— проговорив собі на коліна Ось. І потім, коли підвів до мене лицьо, очі вже дивились прямо, твердо й з тою самою холодною суворістю, з якою він зустрів мене там на улиці. Не повірив, чи що інче? Я не розумів.

— Ну, мені треба йти!—раптом підвів ся він і глянув у бік, мабуть, думаючи, чи подавати мені руку, чи ні. Я з посмішкою чекав.

— Чого спішиш так?—байдуже кинув я.

— Партийні, мабуть, справи?—додав я з легким усміхом у голосі.

Ось стояв усе так само, дивлячись у бік. Руки, замазані фарбою, висіли без руху. З вікна світло доходило вже слабо. І від того очі його були в великих тінях похожі на очі черепа. Не помічаючи того, він знов сів і помалу помірно почав терти долонею коліно, випрямивши пальці.

— Що то у вас за справа така гаряча була, що Антошка та-кий неконспіративний був?

Ось підняв голову, якийсь мент дивив ся мені в лицьо і рівно, холодно, вороже сказав:

— Справа страйку у Никодима на фабриці. Никодим образив сестру Антошки, Маню. Він наняв одну сволоч, щоб той Маню спокусив на... кохання. Коли вони зійшлися на побачення... в старім сараї, Никодим з поміщиками накрили їх. І почали глумитись. Співали над Манею марсельезу. А вона лежала роздягнута у їх під ногами. Антошка... і другі хотять зробити страйк.

Я якийсь час мовчав.

— За таку дурницю?—нарешті, позіхнувши, кинув я.

Ось якось в себе кашлянув і знов устав, нічого не кажучи. Я не міг бачити виразу його лиця, вже сутінки спадали, хоч на дворі було ще зовсім видно.

— А чого ж він у тебе домагав ся?—знов спітав я, з напружену цікавістю, чекаючи, чи на сей раз одповість.

— Домагав ся такого вчинку, який зветь ся... злочинством і падлюцтвом!—голосно й з незахованою злістю й огидою вирвалось у його.

„Падлюцтво“ він підкреслив.

— Навіть злочи-и-нство? Ого! Уголовне?

Ось не одповів. Але не йшов. Я почував, що так він не може піти, він мусить виявити чим небудь своє чуття.

— Не тільки одне падлюцтво? Коли тюрма, то річ погана. А

падлюцтво... дурниця. Ти оттаку силу придбай, як у брата твого, тоді всі ці слова не матимуть такого...

Він не дав мені навіть докінчить.

— Слухай, Вадиме! — почав він дуже тихим і, як мені здалося, з усієї сили зтриманим голосом. — Я — член робітничого товариства „Гартованці“. Це — товариство... По правилам цього товариства ні один член його не може бути в приятельських відносинах з людьми нечесними й неморальними. Ціль цього товариства — ті самі божки, з яких ти глузуєш: Правда, справедливість, добро...

— Гартованці? — перебив я, дивуючись. — Що значить „гартованці“?

— Значить, люде, які гаррутують себе проти всякої підлоти! — знов гублячи свою зтриманість, голосно сказав Ось.

Мене найбільше брало дивування: чого він так запалився, образився? Що я такого особливого сказав? Образився він, безумовно, в самім кінці, але від чого?

— Гаррутують? Як же вони це роблять? Це дуже цікаво!

Я від тої цікавості аж рівніше сів і повернувся весь до Ося. Він стояв біля комоду, спершись на його одною рукою. Тепер голова його ще більш була похожа на голову черепа. Фарби від присмерків зникли, лице здавалось одного сірого кольору, а на йому чіткі западини очей і рота.

Ось не зразу одповів: чи думав, чи старався знов опанувати себе. І потім почав, дійсно, здержанім, але з нотками злого глуму, голосом:

— Чим гаррутують? Ось чим. Кожного члена... бьють палицями по спині. Коли провокатор або падлюка, то, принаймані, фізично матиме одплату за свої підлости. Але такі не охоче йдуть до нас.

— Палицями бьють? — уже серйозно зацікавлений спитав я, в той же час підозриваючи, що Ось просто вигадав таке товариство, оце зараз, спеціально для „падлюк“.

— Так, палицями.

— Для чого?

— Я вже сказав, для чого.

— І всіх, чи... тільки тих, хто падлюки?

— Всіх. Хіба тепер можна пізнати, хто падлюка. А особливо інтелігентиків, зрадників, мерзотників, для яких... святе стало їхнє... паршивецьке самолюбство.

— Ні, ти серйозно, Осипе? Справді, є таке товариство?

— Я член цього товариства!

— Ціль його—правда, справедливість? Значить, не політичне?
 — Цілком політичне. Індівідуалістів і всяких інших туди не приймають.

Я все ж таки не помічав того, що він хотів мені сказати.

— Ну, добре. Тільки партійні там?

Розуміється ся, а зрадників...

— Чекай. Я, голубчику, не розумію. Мене дуже зацікавило. Значить, в партії товариство? Моральне, так сказати? Для нішчення зла і неморальності? В роді секти, чи що?

— Так, для нішчення зла. І от по правилам цеї „секти“ я тобі заявляю, що я тобі не „голубчик“ і не брат. Прошу цього не забувати з цеї пори. Я все таки думав, сподівався, що... Але бачу, що в тебе нічого святого нема. Ми таких знаємо. Прощай.

Він повернув ся й пішов з хати. Я його не тримав і не сказав навіть „прощай“. Але біля порогу він зупинився, потім зробив кроків два назад і тим же тоном почав:

— Я забув сказати ще одне. Ти щось казав про батьків. Що, хочеш їх взяти. Ти будеш з ними жити?

— Ні, не буду.

— Так не чіпай. Бо я у тебе, на твої гроші, які ти добудеш нечесним шляхом, жити не буду. Единий чесний шлях мати гроші—заробити. А заробить ти зможеш. Батьки зостануться самі. Через те не чіпай краще. Така поміч, як твоя, годиться на смітник викинути.

Він уже говорив зо мною, як з поганим, маленьким хлопчиком. Він цей сам маленький хлопчик!

— Потім ще от що... Ти почнеш з батьком свій лібералізм виказувати. Бога, мовляв, нема, релігія,—це забобони... Правда?

— Розуміється ся.

— Так от я тобі говорю, щоб ти цього не робив. Ти не маєш ніякого права на батьків. Чуєш? Для батька тепер Бог потрібний і твій лібералізм шкодливий буде...

— Значить, гартованці й Бога визнають?—крайнє здивованій спітав я.

— Що гартованці визнають, *тобі* того не зрозуміть. Повірь, що вони не дурніші за тебе.

— Добре!—я навіть встав.—Але ж ти кажеш, щоб я батькові атеїзму не викладав. Значить, брехать? Казать, що я вірю в Бога? Як же це так? Ти, як член морального товариства, у якого ціль чесність, справедливість, правда...

— Вадим! Коли ти будеш свої іронії над цим...

— Та які іронії? Що тобі Бог дав?—цілком поважно, спокійно балакаю з ним.—Чого ти розлютив ся? Чого лаєш ся? Ражу тобі спокійніше бути. Хоч би через те, що твої лайки й таке інше так же на мене ділають, як вибрик твого Антошки. Не забувай, що я тобі сказав. Не такому хлопчикові, як ти нарушити те, що я утворив собі. Розумієш? Даремні твої образи, я їх слухаю так, як чвірінькання горобців он там за вікном. А коли ти маєш на увазі батька, то виявіши мені толком, чого ти хочеш. Скільки я тебе зрозумів, твої прінципи, божки се-б-то заповіді справедливості. А раз заповідь, то не можна бути нечесним, не можна брехати нігде, ніколи, ні при яких обставинах. А особливо батькові. Як же це так?

Ось стояв непорушно. Тут, мабуть, був пункт, на якому він почував себе непевно, бо він проговорив уже не з тим запalom і силою, що раніше.

-- Про це я з *тобою* не хочу говорити... Я тобі говорю про батька. Його піддержує віра в Бога. Коли ти будеш збивати його з неї, як це робить Никодим, ти зробиш йому... зло. От і все. А ти можеш собі сам розміркувати, що чесно і нечесно. А про гартованців... Мені сором, що я *тобі* сказав. Я все ж таки не думав, що ти не можеш поважати переконання...

Брехав! Він не для того говорив про гартованців.

— А потім це одне!—немов хапаючись за нове, щоб лишити про це розмову, ддав він:

— Там одна панночка принесла сьогодні для тебе лист. Вона його oddala Тепі.

— Панночка? Лист мені? Яка панночка?

— Не знаю. Мені розсказала Тепіна покоївка. Фамілії не знає. Середнього росту, блондинка, гарна й добре одягнена. Тепа покликала її до себе. А потім, як панна пішла, Тепа зараз же послала навздогін за нею Стьопку, щоб він прислідив, де вона живе. Вважаю потрібним попередити тебе. Попереди панну, хай буде обережна.

Це, дійсно, було щось незрозуміле. Я не мав такої панни, яка б могла принести мені листа. Звідки в мене тут панни, коли я всього третій день. Тепа послала Стьопку прослідити.

— Чи не вигадала Катя? Може не до мене?

— До тебе. У Тепі ще якісь плани. Вона вчора була люта на тебе за образу. А тепер зразу змінилась. Хоче тобі службу дати на фабриці. Казала мамі.

В голосі Ося знов задзвеніли ноти злости.

— Мені службу?

— Так, тобі. Це—слідити за робітниками. Називається „помішник інспектора“. Більше нічого. Ти, мабуть, візьмеш?

— Певно, що візьму. Мене тільки дивує, що... *Тепа* хоче дать після того як я її образив.

— Чого ж? Колишньому своєму любовникові. Розуміється, ти їй одплатиш за цю посаду. Плата добра. Сто рублів у місяць.

— О? Це дуже до речі. Хм! Он яка *Тепа*!

Ось не витримав.

— Тільки гляди, бережись на цій службі!—труснув він головою так, що руде волосся так і підстрибнуло йому на голові.

— Ой? Невже так страшно там? Я люблю сильні переживання.

— Ну, так переживеш!

— Гартованці убьют?

Ось раптом ступив до мене і з гуком ударив лівою рукою по комоді.

— Мовчи про гартованців! Сволоч всяка, насильник, падлюка і та ще буде... Я сам тебе заріжу! Чуєш? Своїми руками. Ти давно у мене це заслужив... „Брат“? Не брат ти мені, не брат. Ти сором мій, ти...

Він вмить одвернувся й прожогом вийшов із хати. Я машинально пішов за ним посвітити йому в коридорі, бо там мусило бути темно.

В сінях з невеличкою лямпочкою в руках, склонившись над розчиненою скринею поралась Саламандра. На нас вона зиркнула хмурим поглядом і знову нахилилась до скрині.

Ось вийшов у коридор, а я так само за ним, виймаючи з кишенні сірники. Дійсно, тут було, як в льоху.

— Можеш не світити, я й сам знайду дорогу,—кинув, не обертаючись Ось,—його, певно, зlostила моя ввічливість.

— Але знай...—напівозираючись, раптом додав він,—що за те злочинство, яке я зроблю, ти в великій мірі винен. Можеш мені вірptи!

В цей момент сірник погас. Не чекаючи, поки я засвітю другого, Ось рішучими кроками, немов ідучи по освітленому місці, майже побіг уперед. Коли я знов засвітив, його в коридорі вже не було.

В сінях все так само поралась Саламандра. Я чогось дуже помалу зачиняв двері, дивлячись у цей час до світла. І раптом я здивовано почув, що мені якось погано, фізично погано. Цікаве фізіологичне чи психологичне з'явище. Погано мені стало від

того, що в сей час мій погляд несвідомо ходив по лиці Саламандри. Страшне лице! Світло лямпочки з бляшаним рефлектором було зовсім близько від Варки і гостро була видна страшна сковерканість шкіри. Віспа не пожаліла навіть повік, які, здавалось, були погрізені мишами. Лінія носа була бугровата, зубчаста, а все лицє темно-глиняного кольору нагадувало вальковані стіни хат, потикані камінчиками. І в куточках очей, злих і маленьких, щось біліло. От це то й викликало те погане чуття, хоч я в той час зовсім не бачив ні Саламандри, ні її очей.

Вона сопла і роздратовано перебірала короткими ручками в скрині якесь лахміття. Горб і випнуті наперед груди перешкожали їй і те, певно, зlostило. А тут ще треба було тримати в одній руці лямпочку.

Я зупинився над горбатою і зовсім машинально сказав:

— Вам, мабуть, трудно? Давайте я подержу лямпу, а ви шукайте. Так швидче найдете.

Каліка здивовано й понуро кинула в мене поглядом й знов нахилилась до своїх ганчірок.

— Обойдьоця і без вас тут! — сердито буркнула вона.

Я постояв ще трохи і пішов до себе.

Розмовляючи з Варкою, і світячи свою лямпу, і сидячи на ліжку, я все думаю: що сказав я такого, що викликало у Ося такий вибух ненависті. Що та ненависть була й раніше, то відно зо всього. Але чом вибуху того не було в початку, в середині розмови? Я ж говорив тоді те саме, що й в кінці, те саме і так само.

Не розумію. Чую втому, велику втому, а чого, і сам не знаю. Мабуть того, що цілий день не єв нічого.

Тихо-тихо в моїй домовині. Саламандра знайшла, певно, що шукала і пішла до себе, грюкнувши дверима. І, здається ся, що на всім світі, крім сеї нещасної каліки, у мене нікого нема.

В грудях болить. Болить так само, як тоді, коли „ті“ проголосили мені бойкот, коли я вечорами блукав коло їх хат, годинами простоюючи на городах і дивлячись жовті вікна їхніх кімнат.

Господи! Невже й тепер починається те саме? Для чого ж два роки самоти, мовчання і мовчазного здушування себе я приняв на себе? Я не можу більше.

А як було б гарно, коли б я міг оселитись з своїми старенькими. Я этомився. Коли б у нас були хоч такі дві хатинки, як ці. Я лежав би тут, а вони там, батько і мама. Прийшла б вона до мене на хвилинку і з великої любови хоч подивитись на

В. Винниченко:

Божки.

(Роман).

2.

Одягшись і почуваючи той самий підйом і хвилювання захвату, в якому він підіхав до рідного города, Вадим вийшов з дому і попрямував до головних улиць. Певної мети він не мав, аби рухатись. В засланню в таких випадках він ішов у ліс.

Тепер він більше помічав улиці, будинки. Помітив навіть дві нові великі кам'яниці в якомусь модерному стилі.

Часом миготіла згадка про злочин Ося і його загадкові слова. Згадувалась невідома панна з листом і чудне поводження Тепи. Але те все зараз же тануло й розплি�валось в горінні захвату.

В старомодньому плащі, в велосипедистському картузику, з під якого вихорями стирчало руде аж червоне волосся, розкудовчена теж руда борода і чудний погляд його, блискучий і веселий, мимоволі звертали на себе увагу.

Але Вадим не помічав її. Він також роздивлявся на людей. Вони вражали його: на їх занадто багато було всяких форм. Кокарди, канти, погони, знов кокарди, знов погони всякого кольору,—жовті, червоні, фіолетові, зелені. Потім гудзики, гудзики без кінця,—з гербами, без гербів, золоті, срібні. Що ні постать, то якась особлива форма, наче кожний спішив начепити на себе вивіску й одгородитись від другого, визначити себе чим небудь.

Студентів же спочатку він і не впізнав: якісь юнкери чи офіцери,—груди підмощені, чботи ляковані, в руках прутики. І кашкети на них якісь особливі: з величезними, розтопірченими крисами, тugo натягнуті, наче парасолі на головах. Студентів старого типу, в задрипаних пальтах, з заклонотаних діловитим виглядом на лицах, щось не видко було. Юнкери-студенти йшли повагом, помахуючи прутиками, задравши назад свої дивні кашкети, й вибухали якимсь кінським реготом. Поперед кожної групи таких молодців ішли звичайно жіночі постаті, гімназісток або півачок.

Раптом Вадим помітив на тротуарі біля магазину дві постаті в штатському. Одна була менчча, в якомусь чудному пальті, зеленого чи синього кольору, кроєм подібна до шинелі. Комір був піднятий і з його визирало жовте, кирпаче лице з чорно-жовтими дуже напруженими очима. Другий був у круглому, твердому капелюсі, в англійському пальті, голений і вищий. Цей то й звернув на себе увагу Вадима. Щось йому блиснуло в пам'яті від цього лица, особливо від товстих і якось чваньковато випущих губ та очей, великих, гарних і нахабних.

І раптом згадав! Але де було майже неможливо. Він тільки раз і то годину не більше бачив це лице. Невже Коля? Не може бути. То був молодий хлопчак, босякуватий, веселий простяк. А де якийсь денді. Тоді Вадим з цим Колею перевозили партійну друкарню.

Вадимові подумалось: „А ну, підійти. Коля напевне мусить сказати щось подібне до того, що сказав Антошка або Ось“.

І тільки подумав це, як зараз же круто повернув назад і пішов просто на денді. Він і товариш його стояли біля вітрини магазину, очевидно, когось піджидаючи. Денді одним пальцем водив по своїй верхній голеній губі і холодними думаючими очима блукав по рухливому потокові людей. Товариш у переробленій шинелі згорбився і теж щось думав. На лиці виразно чорніли дві дірочки кирпачого, як у породистих свиней, носа.

Вадим порівняв ся з денді, зупинився і одкинувши злегка голову назад, не голосно, спокійно, але з веселим насмішкуватим блиском в очах промовив:

— Коля?

Денді хутко глянув на чудного чоловіка, обвів здивованими очима з голови до ніг і по російськи сказав:

— Що вам треба? Який Коля?

Вадим по голосі ще більше пізнав, що це дійсно Коля.

— А пам'ятаєте? Фамілії вашої не знав і не знаю. Перевозили разом одну річ... Друкарню.

— Стельмашенко Вадим?!—вмить мало не закричав Коля, весь міняючись.—Абсолютно не пізнати вас! Неможливо! Давно? Я чув, чув, що ви тут. Дуже приемно. Дуже, дуже приемно!—повторив він з натиском, сильно потискуючи руку Вадимові і щиро, видно, задоволений.

Вадим про себе був здивований. Не знає він, чи що?

Але в цей мент хутко ступив до них товариш Колі.

— Невже Вадим Стельмашенко?—теж простягаючи руку, ска-

зав він нервовим, напруженим голосом і якось мертво-приязно посміхається.—Читав, читав ваші чудесні вірші! Я—редактор „Самотності“, Іван Ганжула. Дуже приємно. Як раз тепер пишу до слідуючого номера критичну замітку про вас. І дуже, дуже радий, що побачив вас. Ви мусите зайди до мене. Ми маємо поговорити...

Не встиг Вадим роззвіти рота, щоб сказати щось Ганжулі, як Коля просунув свою руку йому під лікоть і тягнучи Вадима у бік, сказав до редактора:

— Вибачайте, Ганжула, я маю два слова сказати панові Стельмашенкові. На пару минут. Будь ласка, одійдім сюди...

„Панові“ устиг одмітити Вадим, в той же час дивуючись з якогось чудного поводження сих людей.

— Це—маньяк!—зараз же гидливо й з зневагою почав Коля, одступивши кроків на п'ять і стаючи так, щоб видно було двері магазина.—Він вас не випустив би до ранку. А я маю з вами поговорити. Ви не знаєте моого прізвища? Водосвятський, колишній есдек, а тепер ренегат, зрадник і націоналіст!

Водосвятський добродушно-весело засміявся і з під верхньої губи його жовто заблищали великі конячі зуби.

— А-а!—протягнув мимоволі Вадим.

— Що, може, й ви ще й досі правовірний? Чув, чув про вашу історію. Бойкот? Хе! Ідоти. У них тільки один спосіб: лаятись і пінитись від злости. Дурники! Слухайте, Стельмашенко, от вам моя адреса...—(він хутко виняв з бокової кишені візітну карточку й подав її Вадимові).—Ви заходьте до мене яко мага швидче. Мені казала Олеся Мікульська, що ви приїхали і я хотів вас зараз же здапати. У нас тепер, може чули, життя кипить. Україна тепер не те, що тоді, як ми з вами всякі друзарні тараobili. Тепер діла он які, справжні, серйозні! Нарід росте, а не купка інтелігентів!.. Але в двох словах не скажеш. Приходьте завтра! Добре?

Вадим дивився йому просто в лиці, слухав і промінисто, одними очима посміхався.

— А чого ви такі певні, що я прийду?—раптом спитав він.

Водосвятський злегка здивувався.

— А чому-б вам не прийти?

— Раз, мовляв, тебе вигнано, як падлюку, так ти вже тепер можеш сміливо йти до нас?

Говорячи це, Вадим рівно й ясно, майже радісно посміхався. Було очевидно, що цей Водосвятський (дивна всеж-ж таки

зміна!) тільки через те так говорив з ним, що знає про бойкот. Інакше не позволив би собі. Той, редактор „Самотності“ також.

Водосвятський злегка образив ся, але зараз же по дружому взяв Вадима за плащ і трохи протягнув до себе.

— Е, ідіть ви! При чому тут бойкот, падлюка? Це належить до моралі, а я з нею в таких же добрих стосунках, як і ви. Лишаю її сердобольним, панночкам „марксісткам“! Ну, словом я вас чекаю. Так? Ми з вами будемо робити діла. Прийдете, кажіть, я спішу, ми чекаємо тут одну даму.

— Прийду, чого-ж!—весело й охоче сказав Вадим, все так само ясно й немов насмішкувато дивлячись на Водосвятського.

— А з тим маньяком діла не майте.

— Конкуренція?—спітав Вадим.—Та чекайте, скажіть же хоч, які діла. На віщо я вам здав ся?

— Ви—сила. Розумієте, мось-пане?—нахилив ся аж до самого його лиця Водосвятський.—Ви можете писати. А у нас тепер мобілізація сил, кожний чоловік дорогий... То вона вийшла?—раптом одхилив ся він у-бік, придивляючись до дверей того магазину, де зустрів їх Вадим. Потім, обертаючись назад, заспокоююче сказав:

— Ні, помилув ся. Ми чекаємо Олесю Мікульську. Якісь там дамські річі купує.

— Олеся Мікульська? Це сестра того...

— Ах, так!—живо скрикнув Водосвятський.—Я зовсім і забув, що ви знайомі. Так, так... Може, хочете побачитись?

Вадим помітив, що ця пропозіція була зроблена не дуже охоче. Але він нічого не одповів. Згадалась панна з листом. Це, мабуть, була ця сама Олеся Мікульська. „Хіба підійти, спітать? Але ще подума, що знов про гроши“.

— Ні, знаєте, я спішу. Слухайте, до речі. Ви не знаєте часом таких... панів. Трохи не сказав „товаришів“, хе! Степуна і Піддубного?

— Знаю!—сказав Водосвятський, якось втискуючи голову в плечі і тим роблячи своє підборіддя подвійним.—Вони живуть тут. Піддубний ось тут недалеко, квартала два, Нагірня улиця, 8. Адвокат. А Степун...

В сей мент з магазину вийшла панночка в великому капелюсі з білим пером. Ганжула зразу-ж зірвав ся з місця й кинувся до неї. Водосвятський замовк, хапливо тикнув руку Вадимові і, кинувши „так я вас жду“ побіг уперед.

Вадим помітив, що панна чогось жваво обернулась у той

бік, де стояв він і Водосвятський, неначе навіть рух якийсь зробила, ніби хотіла покликати чи підійти. Але він не зупинився, не подивився цильніще, а дуже швидко пішов у другий бік. Хвилини три він чекав, що його нажене Водосвятський або Ганжула, приготовився навіть сказати, що дуже занятий, але ніхто не нагнав.

Він пішов тоді тихіше й з посмішкою почав пригадувати розмову. „А він же знає, що я знасилував дівчину, покинув, зробив підлоту, що мене судили. І протяга руку, радіє. „В таких же стосунках з моралю, як і ви“.

Вадим весело й ширше посміхнувся. Особливо радісно було, що ні се відношення, ні тон Водосвятського, ні запрошення прийти, ніщо не зачіпало. Оттак, власне, й повинно було буть. Іменно, як він готовився там, у тайзі. Щоб, почувши кинене в лиці „падлюка!“ (що по суті і було від Водосвятського) приняти так, наче-б той йому сказав: „сьогодня понеділок“. Це саме та сила.

„І який мілий цей, і той, і та панна, брат якої вигнав, перед котрою я так слабодухо сьогодня тримався. Всі малі рівностю. Нема ні симпатичних, ні антипатичних“.

Згадався й Піддубний. Вадим так собі спітав. Але слово „адвокат“ зразу нагадало батька і процес з Никодимом.

„От взяти і піти до цього самого Піддубного, „братіка—Клим-Кліма!“ Ви, мовляв, мене маєте бойкотувати, а я от сам прихожу. Прихожу без всякого сорому, але й без виклику, без нахабства. Без ворожнечи, але й без приязні. Та ще й з справою прихожу. Ти собі з тим бойкотом як хочеш, а мені в моєму ділі поможи. Надзвичайно цікаво, що вони на це! Іду!“

І Вадим аж картузик свій одсунув на потилицю.

3.

Піддубний справді жив не далеко. Вадим подзвонив. Йому довго не одчиняли, хоча за дверима чулись чиєсь кроки й дитячі голоси. Вадим раптом згадав, що „братік Клим-Клім“ жонатий. І уявилась молоденька, весело-наївна дівчинка з пухким й ніжним, як розчісана бавовна, волоссям над невинним лобом. Це була наречена Кліма. Поженилися вони вже після того, як Вадим просидів у тюрмі і був висланий з города. Вадимові пригадалось, як „братік Клим-Клім“ приходив на зібрання з Тотою і був страшно галантним, розніженим і до того неуважним, що

голосував проти того, за що сам виголошував гарячі спутані промови.

Одчинила покоївка. З-за її ніг визирала білява з підстриженням по українському чубом голівка хлопчика, літ шести.

— Дома добродій Шіддубний? — спитав Вадим.

— Дома...

Покоївка, видно, заміялась, але запросила роздягти ся. Сама швидко вийшла. В одчинені нею двері Вадим побачив у тій хаті на підлозі наготовлені в дорогу коші й чемодани. Видно було краєчок канапи оббитої червоним плюшом і на йому дівчинку в коротеньких панчошках і похожу на хлопчика, що стояв з серйозною пікою посеред сіней.

Вадим поспішно роздяг ся, торкнув малого пальцем під підборіддя і неуважно, зхвильовано сказав:

— Ну, здоров, хлопче.

— Здоров... — поважно одновів той і обережно провів рукою по халяві Вадимового чобота.

— А у вас добре чоботи... — замітив він похваляюче.

— Так, не погані... — поглядаючи в двері, згодив ся Вадим.

Хлопчина хотів ще щось сказати, але в дверях з'явилась кругленька постать чоловіка з кучерявою русою борідкою і великим лисуватим лобом.

— З ким маю честь?... — високим тенором і голосом братіка Клим-Кліма почав товстенький чоловік, не пізнаючи Вадима.

Вадим засміяв ся і з тим же піднятим сміхом у голосі голосно проговорив:

— Братік Клим-Клім робить вигляд, що не пізнає?

Піддубний швидко ступив крок вперед, зупинився вражено, плюнув і радісно проговорив:

— Стельмашець? Та не може бути?! Яким способом? Братіку!..

Він кинув ся до Вадима і, наче той горів, почав його обнімати, душити, мацати руками.

Обілувавши, вони ще раз подивились одне на одного. Вадим знов про себе здивував ся.

— Ну, братіку, та ѿ змінив ся ж ти! Але красунь просто красунь став, накажи мене Печериця Небесна! Ну, ходім, ходім до мене. Остапку, катай до мами, скажи, гість прийшов, зараз, мовляв, прийду... Хутко!

Остапко уважно оглянув Вадима, немов провіряючи, чи вартий він назви гостя і не хапаючись вийшов.

— Ходім, братіку... — підхоплюючи Вадима під лікоть і підпи-

хаючи до дверей кабінету, поспішно заговорив Клім-Клім.—Тут у нас трошки семейне щастя зараз розгулялось. Ну, та нічого. Ми якось тес то як його... От і кабінет мій... Адвокат, братіку, адвокат, Демосфен, Софокл і все, що хочеш. Ну, дай ще раз подивлюсь... Побий мене Печериця, красунь! Чистий красунь.

Вадим занадто голосно засміяв ся: звичка Клім-Кліма говорить у лиці найнахабніші, неправдоподібні компліменти лишилась та сама.

Але Клім-Клім, здається ся, нічого про історію з Наташою не знав.

— Сідай, братіку, де хочеш... Тільки так, щоб я твою пижу бачив... Ну, от хоч би так... Чудесно... Ну?

— Ну?—сказав і Вадим, сівши проти Клім-Кліма.

Піддубний розсипав дрібними нотками сміх, як горошком покотив. Йому збоку зачорніла дірка,—зуб вицав. Борода дуже міняла його, роблячи лиці занадто старим. Але вуса були такі-ж кучеряві й вили ся, як і раніше. Колись у жарт Клім-Клімові не вірили, що він їх не завиває і чайом та уксусом мочили їх, щоб перевірити. Губи теж були ті-ж пухкі, червоні й з таким блиском, немов „братік“ їв тільки що щось смачне й жирне. Смуглявий ніс трошки зів'яв, але всеж таки на кінці зачинав ся, як у кощика і перепонка між ніздрями була ніби одтягнута до низу. Казали тоді, що Клім-Клім іменно цею перепоночкою скоряв собі серця дівчат.

— Постарів ся, правда?—закивав головою Клім.—Так, так... Старієм ся... І нічого, знаєш, зробить не можна, не спиниш. Так, так!..

Він раптом замовк і, повернувши голову, став прислухатись до сусідньої хати. Потім заспокоїв ся, й пояснив:

— Біда, братіку. Як раз в такий мент ти попав... Нічого, нічого, ти сиди!.. Я це тільки так... Цей мент часто в нас буває. Тотоњка моя, розумієш, покидає... Виїзжає...

Він понизив голос до шопоту:

— Попав ся, розумієш... І який подлій народ, я тобі скажу! Сволоч просто, а не люди. Заздрісно стало і більш нічого. Єсть тут, розумієш, один моральний скот, один учитель гімназії. Мало йому, стерві, учеників за моральністю слідкувати, він ще в чуже родинне життя лізе. Ну, чекай ти мені! Завів я, розумієш, невеличкий, дуже скромний амурчик з одною співачечкою. Каюсь, винен, але тут треба й в ісихологію ввійти, як той казав... І треба-ж як на те, щоб вона в одному будинкові з цим скотом

жила! Не стерпів він такого руйнування семейних зasad і доніс, падлюка. Тоті! Що ти скажеш на такого мерзотника? Побий мене бог, мерзотник! Яке тобі діло, сволоч ти, що я хожу до неї?! Ти знаєш, як і через що я хожу? А тепер от піла драма в пяти „одслонах“, як кажуть українці і десяти „одмінах“. Дуррень же, йолоп, ій богу! Ну, чого треба? Моральність зруйнував. А щоб вас чортяка забрала разом з нею. От насточортіла вона мені, Стельмашець, оця мораль, так ти просто не повіриш! Ні, ти почекай хвилину, я прийму лікарство, а то говорити не можу. Одну хвилиночку!

Він підбіг до свого величезного столу, на якому був дивовижний розгордіяш, одімкнув шухляду і витягнув з неї пляшку з чимсь червоним і чарку. Похапцем наливши, він випив дві чарки підряд і швиденько знов сховав.

— Я тобі, братіку, не пропоную, бо це, знаєш, вроді лікарства, — витираючи губи, проговорив він. — В розгар семейного щастя це необхідно...

Він здавав ся занадто піднятим, ніяково часом посміхав ся і машинально прислухав ся до сусідньої кімнати.

— Ну, а ти ж як? Не женив ся? Ні? Не женись, братіку. От тобі мій зацовіт: не женись. Біда! Одна біда. Чудесна жінка, прекрасна, ти-ж її знаєш, лучче не треба. А от біда... З найкращою одна біда. Та ти давно? Коли? Та розкажуй же!

Вадим з усміхом почав розказувати, що в таких випадках, звичайно, оповідається. Клим-Клим слухав його страшно серйозно, уважно хитав головою, але несподівано перепитував останні слова і по цьому, видно було, мало щочув.

— Значить, тобі не можна тут жити?

— Та навпаки можна.

— Ага, так, так, ну-да, звичайно, можна. Так розуміється ся... Ну, в університет приймуть, чи то цак, не приймуть, розуміється ся, не приймуть. Ну, куди там! Ха! Тепер, братіку, тебе на три квартали до університету не підпустять... Тепер, голубе, у нас...

В двері зачув ся стук. Клим-Клим поспішно схопив ся з місця і крикнув:

— Ввійдіть!

Ввійшла невелика, худа жінка з припухлими од сліз очима і червоним кінчиком носа. Лице було жовтяво-сірого кольору, губи бліді, пегарні, з виразом зтомленості і огиди. Вадимові не вірилось, що це та рожева, невинна дівчинка з пухким волоссям, яка колись так мило поширювала очі і заразливо сміялась. Не

звертаючи уваги на Вадима, що теж підвів ся, вона тихо звернулась до Кліма:

— Поїзд іде через півтори години. Я прошу тебе помогти мені..

Клім-Клім якось бочком підбіг до неї й зазираючи в лицє, змішано, весело й немов нічого не стало ся, заговорив:

— Зараз, голубко, зараз... Он, Тотоњка, Вадим Стельмашенко... Пам'ятаєш? Та ми-ж недавно читали його вірші... Ще вчора, здається ся, за вечерьою...

Тота байдуже, сухо хитнула головою Вадимові й проговорила:

— Доброго здоров'я...

І зараз же звернулась до Кліма:

— Може, ти минут через десять прийдеш?

— Я зараз, голубко, я зараз...

Тота вийшла. Вадим спітав, чи не перешкожас він, навіть устав, але Клім-Клім рішуче потягнув його за рукав і посадив.

— Сиди. Ти нічого не розумієш. Нікуди вона не поїде і нічому ти не заважаєш. А що ти тут, то це дуже добре... Псіхологія, братіку. Я ніби не піду до неї через тебе, а вона ніби не встигне річі скласти. Ну, й мусить остатись до завтра. А завтра ми рознакуєм чемодани і шабаш... Ха-ха! Прекрасна жінщина, а от раз у місяць мусить от таке викинуть... Коли-б не Ріна, так хоч вішай ся. Ріна—сестра Тоти. Чудесна, надзвичайна дівчина!.. Ну, а я, братіку, ще лікарства трошки. Іде, знаєш, мій власний винахід, називається ся 707. Німець Ерліх винайшов 606, а я 707. Знаменито ділає, як кажуть галичане.

Він знов випив, але вже не так хапливо. Взагалі, після приходу жінки він здавав ся трошки спокійнішим. Чи по її якійсь рисі помітній тільки йому він побачив, що справа стойть не так грізно, чи, дійсно, візіт Вадима давав йому надію якось улаштувати конфлікт, у всякім разі Клім-Клім уже не прислухав ся у бік і балакав з Вадимом вже по інчому,—живаво, з цікавими, хитрими іскорками в масляних очах, трошечки насмішкувато, але стараючись дим не образити гостя. Сидячи проти Вадима, він увесь час, особливо після якогось жарту на адресу Стельмашця, ніжно й заспокоююче гладив його по коліні й зазирав у очі з хитрою ласкою. Говорив він, переважно про минуле. Згадував колишні часи, товаришів, спільніх знайомих, при чому на дівчатах зупинив ся з ніжним сумом, хоча-б з ними навіть запам'омий не був. Оповідав швидко, легко, вживаючи нові, невідомі Вадимові українські вирази, що ввійшли, мабуть, в загальну звичку, так що їх навіть не помічали.

Але зміст його оповідань був сумний. Той застрелився, того розстріляли, тому закатили каторгу, той сам собі її учинив, женившись на фурії (женитись, то біда, біда!). Той просто закинув все, чому поклонявся, і тепер живе філістером. Аж дивно, як у людини багато нахилу до філістерства. Організація була розгромлена до щенту і от тепер трошки-трошки починає оживати. Та їй то...

— Тепер, братіку я тобі скажу,—рішуче й немов починаючи говорити про головне, заговорив далі Піддубний.—соціалізми постарілись. Це—вже скучно й не модно, все одно, як би ти почав носити тепер вузюсенькі штани, котрі колись були в моді. У нас тут, коли хочеш знати, царює тепер національна справа. Це, брат, теж ідейність і як раз на наші часи. Багато не коштує, в Сібір за неї не зашлють, а все-ж таки ніби страдалець за правду, за добро і прогрес. А соціалізм тепер, братіку, дали одкота. Та й то сказати: дорога штука цей соціалізм! Справжній, розуміється ся, а не кабінетний. Коли по часті кабінетного, то, чого доброго, національний геройзм дорожче обійтеться. Ні, наш, колишній памятаєш! Цей тепер не по кишені. У, не піdstупай ся! Куди там! От твій покірний слуга. Жінка, троє душ дітей, куди там у тюрму? Подумати неприлично: запищать так, що хоч падай перед жандармами. Так, так! Ні, Стельмашець, усьому свій час. Та ти й сам, здається ся, це добре зрозумів, наскільки я бачу з твоїх віршів. Мало того, братіку, тепер всяк „по свій“ стає. Зпаси, що це таке „по свій“? Це, брат, як грають у нас хлоїці в свинки, та як вийде замішання, що всі зіб'ють ся в одну купу, та переплутають місця, то кричять „по свій!“ по свій бік, значить, ставай. А між іншим, знаєш, ця гра по англійському зваться „польо“! Укraли у нас сукини сини англійці. Їй богу. Чого так смієш ся? Серйозно. У нас, може, літ сто, як у неї грають, ще мій дід знав. А в англійців це модна тепер гра. Значить, укraли у нас, бідних хохликів. Укraли, каналії. Замісць наших кійків з верби поробили чудесні палічки, назвали „польо“ та її задають ся... Хе-хе-хе!

Вадим хитро посміхався, дивлячись на Клім-Кліма. Той весь час занадто ухильчиво сковзував очима, щоб не помітити, що він щось ховає, про щось не хоче говорити. Щось у його голосі є не певне, підозріле, хистке, занадто хапливе.

Вадим ясно засміявся й сказав:

— Так що ж то значить „по свій“? Що тепер пішло зрадним? Говори братіку, прямо, нема чого сімволами одкараскувати. Так?

Клим-Клим несподівано почервонів і, чогось розсердившись, уже без іронії сказав:

— Ну, знаєш, це занадто сильно сказано. Що таке зрада? Зражують своїм а тут просто кожний займає своє природне місце. Сортіровка, одним словом. В революцію кожний себе соціалістом називав. Всі тоді збились в кущу, а тепер всяке свій бік займає. От і все...

Вадим знов почув у його голосі насмішку й виляння, нечаче Піддубному ніяково було дивитись гостеві в очі. Недбало похитуючи ногою, Вадим помалу сказав:

— Та-ак, це дуже цікаве з'явище. Чисто європейське. Га?

Піддубний теж зробив недбале лице і серйозним, „науковим“ тоном одповів:

— Атож. Так би сказати, класова діфференціація, більш виразне... е... загострення класових протиріч. Залежність інтелігенції від буржуазії, розвиток промисловості і... тому подібне.

Вадим насмішкувато посміхався і дивився просто в очі Піддубному. Але той ніби не помічав цеї посмішки. Навпаки, що отвертіше й з викликом подивлявся на його Вадим, то він ставав серйознішим, сухішим.

— Значить, тепер стоїть крик „По-свій!“? — ще раз спитав Вадим, закурюючи і так само похитуючи ногою. — А через що це... конкретно трапляється? Розуміється ся, економічні причини і... „тому подібне“, як ти сказав, але в кожному окремому випадкові? Га?

Клим-Клим якось рішуче скинув на його очима, в яких блиснуло щось зло і теж насмішкувате й сказав:

— Конкретно? Конкретних причин, братіку, багато буває. Яко му небудь сторонніму глядачеві вони, може, здаються й неважними, а тому, з ким це трапляється ся, дуже важними. Так, я, принаймні, стораюсь об'яснити собі. Можеш хоч мене взяти за приклад...

Вадим переклав ногу на ногу і подивився в стелю з застиглою настороженою посмішкою. — Піддубний старається бути ділікатним, себе в приклад пропонує.

— ...От у мене жінка, діти. Чекай, я не хочу сказати що це одна причина. Я тобі тільки як приклад...

— Я розумію, розумію! — поспішно сказав Вадим. — Далі!

— Дуже буду радий, як зрозумієш. Тільки в твоєму стані це все ж таки не так легко...

— О, я постараюсь!

— Добре, пострай ся. Звичайно, я й сам розумію, що ці слова

„жінка, діти“—пошлі, заялезені, їх завжди всі говорять, коли хотять пакість зробити, але, по суті, любчуку, це не пошлість, а драма. Так, так, драма з безлічю одмін і одслон! Ти думаєш легко інтелігентові бути соціалістом? Коли, знов кажу, по справжньому, по совісті?

Вадим зиркнув на Піддубного й нічого не сказав.

— А, то-ж-то бо й є! Робітнику в сто... та що, в тисячу раз легче бути ним. Це його природний, нормальній стан. Вже тим одним, що він—робітник, що входить в певні стосунки з капіталістом, уже тим він веде з ним боротьбу. Свідомий він чи несвідомий, він все одно так чи інакше служить своїй сираві. А наш брат інтелігент, ти, я, другий, десятий, коли ми не нелегали, ми хоч-не-хоч мусимо йти на службу до цеї самої буржуазії.

Вадим знов і пильніше зиркнув на Піддубного. Але посміхатись не переставав, застигло й чекаючо.

— ...Так, так, братіку! От ти посміхав ся, коли я говорив про сім'ю... Ні, ти почекай, я бачив. Я знаю, що ти повинен був думати і, може, думаєш оце: „Бач, мовляв, колись, як прокламації друкували, так як вірив. А тепер, як зробив ся адвокатом, так все к чорту й послав!“ Почекай! Ну, не думав, так будеш думати. А я вам, панове, скажу, що ви дуже легко дістаєте своє звання соціалістів. Так, так! Який небудь франт емігрував колись за кордон, приїхати йому тепер небезпечно, от він і штурляє в нас звідти громами. „Ах, ви, мовляв, такі-сякі! Як ви могли зрадити святе діло?! Га? Ми, мовляв, он які преподобні та правовірні“. Так, голуб'ята, а коли б ви були тутечки, то хутенько б і самі поробились би такими самими, як ми! Ти от смієш ся, а чекай-но, що заспіваєш. як поживеш тут, та ще, не дай Боже, університет скінчиш, на службу підеш і взагалі, „кушать“ захочеш. Ого, преподобність, як язиком злиже. Бачили ми таких!

Вадим декільки раз хотів зупинити Клима, але той не вважав. Видно було, що тут був його болючий пункт і йому треба виговоритись. Вадим сидів уже, не перебиваючи, але переставши насторожено й наспішкувато посміхатись. Иноді він навіть ніби на хвилину задумував ся і зараз же приходив до себе.

— ...Так, добродію, бачили! От під боком у мене є така правовірна, Ріна... Та й ти сам. Ти хто? Чого так згори посміхаєш ся? Ти що, власне, пишеш в своїх віршах? Повний, цілковитий індівідуалізм? Яка ж тут клясова солідарність і тому подібне,

що ти на словах, (а не в події) борениш з піною на губах?.. Або робітники. Іменно, з піною на губах ліз до інтелігенції з нотаціями. „Ви, мовляв, зрадили, продали“. Та ідіть ви, братіки, під три чорти собі! Зрозуміли? Йому добре не зражувать, бо не може, хоч би й як того хотів. А я що мушу робить, скажіть з ласки вашої, га? Що? Істи ж і інтелігентові треба чи ні? І сім'ю треба? А куди він піде? На фабрику? Так який же він тоді у чорта інтелігент? Тоді він такий самий робітник і так само почне нотації читати. А, добре говорити. Інтелігент весь в руках буржуазії. От що! Кому я служу? Чиї закони бороню й стережу, як пес? Ось єсть у мене тут критик, оци сама Ріна. Вона слугує у конторі, заробляє сорок п'ять рублів у місяць і гадає, що вона пролетарій. Добре. Але ти, голубочко, почекай ще! Я теж колись себе за пролетарія мав, поки сім'ї не мав. Але що то ти загудеш, як заміж вистрибнеш, хоч би й по твоїй теорії? Ти от придивись, навмисне придивись до так званих „зрадників“, подумай, через що вони зрадили. Через те, що шоженились, дітей наплодили. А родинні іпстінкти теж, любчаки мої, не жарт!

Вадим навіть устав і руку підняв, щоб перебить. Але Клім-Клім, весь червоний піднімаючи свій тенорок ще вище, кричав далі:

— ...А от, наприклад, братуха твій, Осип. Почекай, він ще й тобі задасть за твої історійки та вірші! Тут преподобний до того, ще просто лампи гаснуть при йому. А що особливого з його боку хоч би й у такій преподобності? Що? Для його протест проти утисків, несправедливості капіталізма так само як мені протест проти засуджуючого присуду над моїм клієнтом. У його професія вимагає бути соціалістом, це його справа, буденна, звичайна пасущна. А для мене роскіш. Та ще й яка! Спробуй я щось таке виявити,—в двадцять чотири години зостанує без половини клієнтів та й самого без церемоній вишлють, або засадять. Е, то колись було так, що, коли адвокат замічений на соціалізмі, так до його повне довірря й пошана. Реакціонери й ті брали такого. А тепер? Ого! Тепер чим ти нахабніще, безсоромніше тягнеш руку цього самого реакціонера, тим до тебе більше довірря. Раніше-бо як було? Скажи комусь: „Реакціонер!“ І дістанеш по лиці,—образа, хоч би той самий ображений в дійсності непрелазним реакціонером був. А тепер він з гордостю, з свідомістю власної гідності заявля, що він—„чоловік реакційних переконань“, наче цю мерзоту можна переконням назвати. Гордяться! Їй-Богу, гордяться чорносотенством! Що ти думаєш?!

Отверто її нахабно, навіть не нахабно, а невинно, з чистим сердцем проголошують себе людьми, готовими на всяке подле, мерзенне насильство за свої, як тепер говорить ся, „сословно-гражданські права“. Ти подивись, як ширить ся тепер чорносотенство, консерватизм, а всуті просто дріб'язковий, подлив егоїзм. Подивись! Ріна каже (та її не одна Ріна), що тут занепад моральності в Росії. Яка там у чорта моральність! До чого вона тут! Просто „по-свій“ стають і більше нічого. Моральне чуття, мораль! Белькочуть нісенітніцю! Иноді ще про розчарованість базікають. „Ах, розчарував ся в ідеалах, ах, зневірив ся в людях!“ Чортяка б вас узяла разом з вашими ідеалами! Бреше до останньої можливості. Бреше її сам не підозріває! Мораль, ідеали!

Вадим, нарешті, перебив їого.

— Чекай, братіку. Тут непорозуміння. Ми незрозуміли. Чекай... Я цілком тебе розумію, але у мене справа. Наприклад, твоя ідея про сім'ю, про родинні інстінкти... Я цілком... Я нахожу її дуже важною. Але я не маю часу. В мене єсть справа. Слухай...

Вадим зробив паузу. Під час мови Кліма йому прийшло на думку, попробувати вперед позичити у його рублів триста-двісті для батьків, а потім рішив спочатку про діло поговорити, а тоді судячи по тому, як Клім поставить ся можно й про гроши.

Клім-Клім зараз же заспокоїв ся і набрав вигляду серйозної ділової уваги. Він навіть узяв олівець, папер і став щось записувати, перепитуючи Вадима. Коли цей скінчив, Клім якийсь час сидів непорушно.

— Так,—проговорив він—значить, ти хочеш судом вимагати у Никодима Стельмашенка відшкодування за скалічення твого батька. Так. Гм... Никодим Стельмащенко досить відома фігура в чорносотенних сферах... Не знаю... Погано те, що давно було...

Клім-Клім мав дуже, навіть занадто заклопотаний, як здалось Вадимові, вигляд. Він уставав, ходив, потирав двома пальцями ніс, чухав підборіддя. З його слів Вадим бачив, що справа майже безнадійна. Перш усього на ведіння її треба багато грошей. Звичайно він, Клім-Клім, міг би давати поради дурно, коли б узяв ся... Але крім того треба свідків з робітників і інчих, потім свідоцтва лікарів і до того точні й докладні. А лікарь, саме собою, запроданий Никодимові і дасть посвідчення не таке як треба. Можна опротестувати і добитись судового медичного огляду. Але і цей огляд противники можуть опроте-

стувати. Все залежатиме від судових чиновників, на чийому боці будуть їх сім'ятії. Звичайно, що не на боці робітника, а підприємця. Та ще Никодима Стельмащенка.

Крім всього він, Клим-Клим, не міг би офіціально взятись за цю справу через те, що... що....

Тут Клим-Клим замняв ся.

Річ в тім, що у його єсть декільки діл з Никодимом Стельмащенком, при тому таких, що можуть серйозно одбитись на його долі, і тому у його просто нема змоги вступити в конфлікт з цим добродієм.

— Ти, братіку, вибачай... Тут такі діла, що... Ну, та що там! А я тобі ось що поражу. Ти наперед тихенько збери всі відомості, заручись свідками, може, й з лікарем якось. Не знаю чи вдасться... Потім добудь грошей трошки... Та навіть не треба... А я тобі дам оборонця, свого товариша. Хм! Взагалі, я тобі щиро скажу: надій дуже мало. Дуже, братіку, мало...

І Клим-Клим навіть якось прохailivo поглядав на Вадима.

В цей час зачув ся дзвінок. Клим занадто зацікавився ним і хутенько вибіг у сіни. Вадим ходив по хаті й посміхався, прислухаючись у той же час до гомону в передпокою. Балакав якийсь жіночий голос, грудний, розтягнутий, з нотками лінивої нетерпеливості й веселості. З ним переплітався ʃоркотячий, дрібненький тенорок Піддубного. Очевидно Клим-Клим помогав жінці роздягати ся.

Нарешті в дверях ідучи поперед Клима з'явилася гарно збудована постать дівчини. Рухалась вона якось надавшись грудьми уперед і злегка, немов ліниво перехиляючись збоку на бік. Вадимові зараз же кинулась в очі її посмішка, якась ніжно-хитра і дуже тонка. Тонка через те, що губи були узенькі і в куточках кінчались немов волосинками. Почувалось, що ця посмішка раз-у-раз на лиці у дівчини і не притворна, не роблена, а наче вивіска того, що в ній постійно єсть. І до того було щось лініве, солодко-брехливе в ній. Так само як і в очах, голубих і здивованих, як і в плечах мягких, трохи занадто мягких! Взагалі, у неї була мішанина надзвичайно-жіночої мягкості, округlosti з якоюсь силою й самопевністю. Темнорусяве волосся було заплетено в одну косу, а коси лежали над лобом, як перевесло, або вінок. Під підборіддям легко й тепло починалось друге підборіддя, яке теж надавало лінивості й жіночості дівчині.

— Оде, Ріно, і єсть Вадим Стельмащенко, наш починаючий,

але геніальний поет і зверхіндівідуаліст. Ваш ворог, а мій друг.

— Ну, коли ваш друг, значить, ясно, що наш ворог,—теплої голосно проговорила і подала руку Вадимові таким рухом, не-мов одпихала його від себе.

— Драстуйте!—додала вона. В поводженню була якась лінива привітна фамілярність. Але рука, на диво, була не мягка, як снодівалось, а тверда, міцна, велика.

Потім вона сіла на канапу, підняла руки, круглі й теж дуже жіночі, й не хапаючись, поправила зачіску. Стало видно великі, високі груди. Вона була в комірчику і в кроватці, яка на грудях була приколота золотою шпилькою. Поправляючи зачіску, вона не переставала дивитись на Стельмашенка й посміхатись виткою, ніжною посмішкою. Але, помітивши, що Вадим чогось засміяв ся, одкинувши голову назад, злегка здивувалась:

— Ви чого?

— Так, нічого...—весело відповів Вадим. Він сподівався цілком інакшою побачить „ортодоксальну Ріну“, такою, якою за його часів були колись ортодокальні жінки. Це-ж була просто панночка з нахилом до жіночих добрих телес. Любить, мабуть, спати до дванадцятої, їсти цукерки, ходить в капотах, можливо, має з парочку любовничків. Почувалось, що з неї може вийти добра господиня, мягка, тепла жона, трохи вередлива, лінива, але зручна.

— Але чого ви смеєтесь?—без образи, але з цікавостю повторила Ріна, придивляючись до чудних очей гостя.

— Чого?—раптом зупиняючись проти неї, перепитав Вадим—Ви—соціалдемократка? Партийна? Ортодоскальна?

Ріна нахилила трошки голову до плеча й з комічним здивованням якось вгору й скоса подивилась на його.

— У-у, які ви насекомі робите!

— Ви вибачайте, що я такі насекомі роблю. Мені Клім-Клім сказав. Так що я... ніби маю право це знати й вам говорити. Коли я роблю безтактність, то... А зрештою, мені то байдуже. Я тільки хотів зробити маленьку і цікаву увагу. От ви, партійна людина. Ви цього не одкидаєте, значить, так є. Ви чули про мою історію в Сібіру, про бойкот.

— Чула..—лукаво жмурячись і все ж таки так само скоса й угору дивлячись, підтвердила Ріна.

— Ваша організація була сповіщена про те, що я під бойкотом?

— Була.

— Як же ви подаєте мені руку, дозвольте вас спитатись? Га? Яка ж ви партійна, ортодоксальна, правовірна і т. д.? Позвольте, ви не думайте, що мені важко, як до мене ставить ся хто б там не було. Мене цікавить *ваше...* становище. Це ж непослідовно!

— Страшенно бойкий!—хитаючи на його головою й весело дивлячись на Кліма, сказала Ріна. Потім подивилась на Вадима й з тою ж хитро-ніжною посмішкою сказала:

— Ви думаете, що непослідовно?

— Розумієть ся!

— Ой? А, може, помиляєтесь.

— Ну, прошу, скажіть.

— І скажу. По моєму, цілком послідовно. Говорю ж я з Клімом-Клімом? Подаю йому руку?

— Навіть иноді й для поцілунку...—додав, глибоко зітхнувши, Клім.

— Хоч ви того зовсім не заслуговуєте...—з докором кинула в його бік Ріна.—Ну? А Клім-Клім такий же, як і ви. Ви ж не товариш. Який там бойкот? Просто ви—чужий. Коли б бути послідовною, то ні з одним непартійним не можна говорити. У всякого є своя історія за душою.

— Та й не одна!—вставив знов Клім, закурюючи.—Та й не тільки у бідних смердячих непартійних, але й у преподобних партійних.

— Навіть у преподобних партійних...—згодилася Ріна,—Ну? Як же ви?

Вадим стояв з застиглою посмішкою, немов думаючи над її словами.

— Ваша правда!—вмить ще веселіше сказав він.—Ваша правда! Так я розумію. Так цілком правильно.

— Ну, от, бачите! Слухайте, Клімчику, ідіть ви туди...—повернулась Ріна до Кліма, хитаючи головою на кімнати.—Що за дурниці, справді. Ідіть, а потім я прийду. Ну, хутко мені! Я тут посіжу з вашим другом, а моїм ворогом. Ідіть, ідіть та будьте політиком. Чуете?

Клім почухав ся, глибоко зітхнув, комічно повів плечима і вийшов.

— Ну, враже, а тепер скажіть, як ви себе почувасте *дома*? Приємно після зазлання? Ах, так! Я й забула. Слухайте, ви це

серйозно проповідуете цю теорію повної безчудоності, чи як там у вас в віршах? Чи так тільки поезія?

— А ви як гадаєте? — з цікавостю спитав Вадим. Його трошки здивувало, що знайшлась одна людина, котра звернула увагу на те, що він писав у тих своїх нещасних віршах.

Ріна помовчала, пильно вдвівляючись у гостя.

— Я гадаю, що ви серйозно. Вигляд у вас підходящий. Це, по вашому найвищий аморалізм? Мораль, значить у почуваннях? Як нічого не почуваєш і щось робиш, хоч би злочинне, то це не аморальне?

— А хіба ви можете робити щось злочинне без почування?

— Не зна-а-ю... — протягнула Ріна. Ну, це колись другим разом. А ви знаєте, що ви своїми віршами і взагалі, своїм поводженням дуже брата свого Осипа огорчаєте?

— Віршами Осипа?!

Цього Вадим уже ніяк не чекав.

— Яким способом віршами? Ви знаєте Осипа?

— Знаю. І знаю, що *віршами* огорчаєте. І дуже...

— Віршами? Хм!.. Це цікаво.

— Не сподівались? Чи думали, що Осип не може зрозуміти ваших мудрацій. Ви, значить, Ося не знаєте. У нас інтелігентів мало так освічених. Жалько, що ви його так... Він дуже хороший...

Вадим з посмішкою дивився вбік.

— Цікаво... повторив він немов про себе.

— Але вас, здається, це мало зачіпає, що ви брата огорчаєте? Га?

Ріна все з більшою та більшою цікавістю пришивалась до цього чудного індівіда.

— Так, мало... — згодився Вадим. — Цікаво тільки... Але, зрештою, і це не важно. Клим-Клим прийде? Мені час іти.

Вадим почув знов слабість — і тяжку порожнечу в животі. Істи навіть не хотілось, тільки плечі й груди якось важко насидали на шлунок і від того ставало тоскло й нудно.

Ріна нехапливо, ліниво підвелась і сказала.

— А от я піду подивлюсь і пришлю його вам. А ми з вами ще будемо балакати. Заходьте до нас з Осипом. Він у нас буває. Добре?

— Добре. Неодмінно прийду.

— Чого ви такий стали?

— Так... У мене зуб болить. Ще з дороги. Треба до лікаря піти.

— А де той зуб? Тут чи тут?—лукаво й ніжно посміхаючись, показала Ріна собі на щоку, а потім на груди. І не чекаючи відповіді, немов знаючи справжнє, вона хитнула головою й похитуючись то вліво то вправо, вийшла із кімнати.

Вадим злегка почервонів, потім тріпнув головою й заходив із кутка в куток.

4.

В вітальні на кошах і валісках грали в „звошка“ Остапко, Катруся і Ладя.

Катруся, нахиливши голову так, що підборіддя їй упіралося в груди, гарцювала, а Остапко з напруженням і зляканим виразом лиця тягнув її назад і заспокоював: „Тпру-ту! Тпру-ту!“ Ладя, найменьчий, застромивши пальця в рот і витягнувши ноженята, сидів на коші за пасажира і блаженно сміявся. Він був ще в такому віці, коли фантазія грає слабо і не вірить ся, що Катруся не сестричка, а великий, басовитий кінь. Сміяв ся ж він тому, що взагалі дуже любив всякий гамір.

Забачивши Ріну, дітлоха зразу перевернулась на дітей і побігла до дівчини, радісно кричучи:

— Тьотя Ріна! Тьотя Ріна!

Ріна підхопила Катрусю й високо підняла її над собою. Катруся вискнула від захвату і поспішила подивитись униз. Страх, яка чудна стає хата в таких випадках. І тільки хотіла, може в сотий раз, спитати тьотю Ріну, чого хата згори така кумедна, як Остапко шарпнув тьотю за сукню й таємничим голосним шопотом сказав:

— Тьотя Ріна, а мама вже нікуди не їде.

Ріна швидко пустила Катрусю на підлогу й вражено спітала:

— Як не їде? Ти звідки знаєш? Хто сказав? Сама мама?

— Ба, ні, тато сказав. Тільки ти не кажи мамі, а то вона тоді візьме та й поїде.

— І твій тато дурненький, і ти разом з ним. Зрозумів?—засміялась Ріна.—А коли ти будеш чепуху плести, то так і будеш звати ся... чепухером.

Катруся, яка любила всякі нові і перекручені слова, спалахнула захватом і закричала:

— Чепухер, чепухер! Остапко чепухер! „Р“ вона вимовляла, як „г“ і виходило „чепухег“.

Остапко мент подумав і найшов, що слово удачне. Але зараз же мусів зробити, як завжди, якусь поправку:

— Не чепухер, а чепухон. Катруся чепухонка!

— Конка! Тонка! — закричала Катруся, нічого не маючи проти назви на себе, аби вона була цікава.

Ріна, не слухаючи їх, підійшла до Ладі, виняла йому з рота палець, поцілувала й пішла далі. Підходячи до спальні, вона зупинилася і заклопотано помацала у себе за поясом. Лист був на місці. Ріна подивилась на годинник, що висів у неї на довгому з чорного металу ланцюжку, сховала його за пояс і, наморщивши брови, хвилинку подумала, немов щось вираховуючи.

Потім постукала в спальню і ввійшла. Тут будо як після жидівського погрому. Клементій Григорович сидів на столі і роздратовано гацав ногами, а проти його на ліжку лежала Тота з зав'язаною рушником головою. При Ріні вона замовкла.

— Ну? — зараз же почала вона діловито, немов нічого не стало ся, немов тільки її ждали, щоб взятись за діло. — Що ж витут? Тота, годі валятись на ліжку. Дивіть ся, що вона тут наростила. Вставай, треба прибрати все.

Тота не рухалась, дивлячись під ноги Кліма безпрачнimi, червоними од сліз очима.

— Ах, ах, ах! — захитала Ріна головою. — Яка, подумаєш, трагедія. Вам скучно, мої панове, і ви собі раз на місяць домашній театр учиняєте. Але де дорого коштує. Тотка, не строй дурня, вставай, умий ся і кінчай виставу. Ви занадто затягуете. Ну?... Нічого особливого не сталося. Подивись на Клімчика свого: убитий і пригнічений, немов програв стотисячне діло.

(Клімчик сидів зовсім не пригнічений. Але, зачувши сі слова, нахилив голову і згорбив ся, як придавлений тяжким горем).

Тота не ворушилась. Потім тихо сказала:

— Ти, Ріно, судиш так, як Меланка: панські примхи!

Ріна вислухала її.

— Ну, скінчила? Дуже добре. А тепер вставай.

— Я встану перед тим, як їхати; у мене голова болить.

— Їхати? — здивувалася Ріна. — Куди їхати? От це мені подобається ся. Ей, Тотко, дай уже спокій з тою їздою. Сама ж з досвіду знаєш, що нікому й нічому тим не поможеш, аби клопіт. Та ѹ чого ти хочеш від того бідного, нещасного Клімчика? Щоб він тобі не зражував? Але ж ти *сама* щось зроби для того, а не тільки покладай ся на *право* законної жони.

Ріна з посміхом підкреслила слово „право“. Тота, не по-

вертаючись до неї, косила на неї очима, з яких одне було придушене до низу рушником.

— Так, так, Тотенько! Зроби так, щоб він по добрій волі хотів тебе, щоб просто не мав бажання зражувати. От цей принцип поклади но в основу. Га? Не можеш так зробить? Ну, так хто ж винен? Значить, не маєш цінностей. Ти покладалась на закон і наплодила собі дітей? Ну, так і не кидай же тепер. Ну, годі, вставай!

Клим, здавалось, не зовсім був задоволений такою обороною його. Він повозив ся й проговорив:

— Ну, Ріно, ви, бачите, не з того погляду підходите до питання...

Ріна засміялась.

— Невже? А ви думали, що я з вашого буду підходить? А ч який хитрий. Ні, я хочу таки розпропагувати вашу жінку. Я хочу, щоб вона таки зрозуміла, що любов треба заслужувати. Не заслужить навіть, а заслужувати що дня, що хвилини. Не з городовим по такій то статті уголовного закона, а своїми цінностями, які треба розвивати і умножать. А вона що робила? Нічогісінького. Та й на віщо: вийшла заміж, самим законним способом, чого ж більше треба? В законі сказано: чоловік повинен любити свою жену, а жона мужа. Ну, от і май собі тепер закон. Климчику, дайте мені спокій і не робіть мені благаючих знаків. Я це Тоті не в перше кажу — ви нічого не розумієте. Коли б я була вашою жінкою, ого!.. яким би ви у мене добрым були!

— От побачимо, як ти зробиш свого добрым, як вийдеш... — раптом несподівано промовила Тота, на яку, здавалось, слова Ріни вплинули, дійсно, не образливо а підбадьорююче.

— Я?! — скрикнула Ріна занадто весело, так що Тота зараз же звернула на це увагу і подивилась на неї з незахованою цікавостю, сподіваючись почути щось нове про Юрія.

Але Ріна обмежилася тим, що похитала головою й посміхнулась. Потім звернулась до сестри і, немов тепер уже не сумніваючись, що та встане, сказала:

— Ну, от що, Тото. Я сьогодня піду з дому. Коли без мене Жубина принесе викройки, так ти їй, будь ласка, скажи, щоб...

— Я ж їду, Ріно... — винувато й тихо сказала Тота.

— Так ти їй скажи, щоб вона завтра прийшла до мене в пів на сьому. Добре? А тобі б я також радила щось вибрати собі. Голубе тобі до лиця, Тото. А потім треба взяти себе в руки. Ну,

даю тобі слово, що ти ні на крихту не прив'яжеш до себе Клима тим, що плакатимеш...

— Господи! — скрикнула Тота, сідаючи й зриваючи з себе рушник. — Та хіба я плачу для того, щоб прив'язати?!.. У тебе не тільки ніякого серця нема, а... простого розуміння. Ти зрозумій, що мені просто боляче тяжко, от просто так, а не для чогось. Я з своїх сліз ніяких собі програм не вивожу. Плачу, бо...

Вона не докінчила, упала головою в подушку і затрусила риданням.

— Ну, от, бачите! — неголосно сказав Клим, з докором дивлячись на Ріну й почуваючи себе ще більш винним.

Ріна трохи зніяконявила. Підійшовши до сестри, вона почала гладити її по голові й напів жартом, але сердечно й ніжно примовляти:

— Ну, от... Ну, от, тільки цього ще не було... Я ж не для образи... Як думаю, так і кажу... Ну, годі. Поплакала трохи, тепер полай мене і годі... Ну?

Тота підвела трохи голову від подушки й крізь сльози проговорила:

— Не тільки ніякого співчуття нема, а ще й сміються, ще й...

— Да хто ж, Тото, сміється? Я не сміюсь, а як сестрі кажу те, що серйозно і для себе і для всіх признаю. Що ж я сказала? Завойовуй, заслуговуй, твори любов. Що ж тут такого?

— Чим? — вмить підвела Тота й поривчасто сіла на ліжку. — Чим завойовувати? Цим лицем, на якому ні краплинини крові не зсталось, яку він випив з мене? Так? Цим тілом, на яке мені самій сором в бані дивитись? Чим, я тебе питую?

— Та хоч би тим, що в тебе ось в цю хвилину є в лиці, в голосі, в цім самім тілі...

— А-а, душою! — саркастично протягla Тота. — Душою, розуміється ся...

Але видно було, що похвала Ріни була їй все ж таки приемна і приемно було почувати себе хоч трохи дужою. Але, подивившись на Клима, який сидів похнюпившись, вона гірко посміхнулась і сказала:

— Так, душою його візьмеш. Як же... Йому душа потрібна? Знаю я його душі...

Тота, лежучи ще на ліжку з повязаною рушником головою, знала, що не поїде. Але їй було тяжко від сього знання, від цілковитої залежності од Клима. Але тепер їй немов давалась

якась законна підстава лишитись. Вона лишалась не з слабости, а з певною метою.

— Добре... — сказала вона своїм звичайним, суховатим голосом.— Я зостаюсь... Але з цього часу... А в тім, я не хочу про це говорити. Ідіть звідси її пришліть сюди Ганну.

Клим хапливо зліз з столу й хотів підійти до Тоти, щоб якось оформити замирення, але Ріна зробила йому знак, не чіпти її, і обос вийшли з спальні.

І як тільки Клим вийшов, так зразу почув, що все знов вернулось на старе місце, що ціла низка клохотів, турбот, думок одсунулось від його. Він почув себе самим собою.

В вітальні не було нікого. Клим взяв за руку Ріну й міцно стиснувши тихо заговорив:

— Ви, Ріно, не ангел, я цього не скажу, ангели—нудні, ви—незрівняна. Ви—просто чудо із семи всесвітніх чудес. Запевняю вас. Можна поцілувати ручку? По братськи, Ріно, цілком по братськи... Даю слово, нема вже нічого. Чистий серцем до того, що скоро Бога уздрю... Я почую. Не бійтесь. Можна?

— Дайте спокій, Климчику. Пустіть руку. А то уздрите щось інче. Як ввіде Тота... Ідіть краще до Стельмашенка. Ах, я ж і забула! Він просив прислати вас. Ідіть, ідіть!

Клим, як тільки Ріна згадала Тоту, моментально пустив руку.

— Я, в такому разі, признаю рацію, признаю.

Він спішив приняти цей аргумент, який ніби казав, що Ріна позволила б, коли б не боялась, що ввіде Тота.

Ріна зрозуміла його поспішність.

— Ви, Климчику, знаєте, просто неможливий добродій! Ваша м'якість, довірчivість іноді доводять мене до зворушення. Ви страшно вірите самому собі, вам здається, що в вас усі закохані. А іноді, Климчику, її богу, цього не буває. Ви помилляєтесь. Ну, ідіть же до Стельмашенка.

Клим зітхнув і покачав головою.

— Ви мене все не розумієте... Ну, на віщо такі крайні вирази й підозріння. Ой, ви все ж таки гадаєте, що я закоханий у вас. Те-те-те, а самі що казали? Ні, вибачайте, тут уже не одкрутитесь. Ач яка! А тут, Ріно, її богу, не те. Найсерйозніше. Зовсім-зовсім не те. Тут інче. А що, не скажу. Зацікавтесь... Ну, а чого ви якась сьогодня така... особлива? Га? Юрасика чекаєш? Не прийде, не прийде... Слухайте, Ріно, простіть, зарані простіть, а тільки я вам тепер уже цілком серйозно скажу: по-

киньте ви цього паничика. Ну, на віщо він вам? Даю слово, абсолютно об'єктивно говорю. Даю слово, Ріно... Між інчим, ви помічаєте, що я дуже часто говорю ваше імя? Га? Помічаєте?.... Ну, не буду... А про Юрасика буду і буду... Покиньте його, Ріно. Або хай жениться. Доки ж ця канітель буде? Га?

Ріна з чудною посмішкою виняла зза пояса листа і показала його Клімові.

— Що це? Пропозіція руки і серця? Так? Правда? — захвилював ся Клім.

Ріна так же чудно й мовчи похитала головою, потім коротко сказала:

— Від братця Анатолія.

Клім здивував ся. В очах забігала думка, як хвіст лягавої собаки, що шукає в траві кинутий хазяїном камінь.

— Не розумію, божественна моя, не розумію.

Ріна виняла лист і дала прочитати.

Там було написано, що Анатолій страшно вибачається за турботи, але справа така серйозна й важна, що він насмілюється попрохати у Ріни хвилину десять з її дорогоцінного часу на коротеньку розмову.

— Ішо ж це значить? — скривнув Клім, страшно зацікавлений.

— Не знаю... — загадково посміхаючись, сказала Ріна й сховала листа.

— Це інтересно. Це дуже інтересно! Це, Ріно, знаєте, дуже інтересно! — переконано й серйозно підтвердив Клім. — Тут чимсь пахне... Я не знаю, що думати, але... Ви йому одповіли?

— Я призначила йому завтра у мене... Яка зараз година? Я боюсь, що мій годинник відстає...

— Пів на восьму.

— Чудесно! Зараз буде зібрання... Ви сердиті, що я признала у мене? Га? Правда?

— Все, що ви робите — прекрасно, — ухильчиво сказав Клім, але непомітно озирнув ся, немов провіряючи, чи не підглядає з вікон.

Почув ся дзвінок.

— Ну, це, нарешті, він! — вирвалось у Ріни і вона побігла в передпокій.

Дійсно, це був Юрій, якого вона ждала. Він був одягнений, як завжди, так, немов прийшов з урочистим візітом. Навіть рукавички не скинув з лівої руки.

— А-а!! — шумно зустрів його Клім. — От де він, нарешті. З'я-

В. Винниченко:

Божки.

(Роман).

Приймаючи вчора на ніч морфій, Юрій сподівався, що снатиме, принаймні, без снів. Але навіть морфій не міг припинити гарячкової роботи мозку, який і в сні одбивав у фантастичних, мінливих образах пережите в той день. Снився Й Анатолій, який стояв біля якоєсь скриньки, замикав її й одмикав. І Юрій через щось зінав, що та скринька—той самий цукроварний завод, з приводу якого вчора були ті дебати і який мусів урятувати „бідних поміщиків Мікульських“. Потім той самий Анатолій був чогось голий, тільки в одних ботфортах, по яких хлюсав себе прутком і тримався рівно, як солдат. Далі Анатолій без всякого переходу перевернувся на Водосвятського, при чому вже не стояв, а сидів, піднявши коліна до підборіддя і висолопивши довгого червоного язика. На язиці ж було великими слов'янськими літерами написано: „Відродження!“ І Модест був, і Олесья, яка все про щось благала Юрія, і мати, яка, немов збула ся своєї хвороби й ходила вільно. Потім знов Анатолій, знов Анатолій, знов якісь змагання, сварки, в яких в перекрученому вигляді центральне місце займала та сама тема, що й учора: Юркова частина спадщини по батькові повинна була піти на рятування сім'ї Мікульських, на цукроварний завод, а не на партію, не на Ріну, як того боялись і Модест, і Анатолій, і навіть Олесья з мамою. І цікаве з Ріною. Він ніколи не думав, не мав підозріння, що вона має якісь наміри примусити його дати свої гроші на партію. А тим часом у сні було щось, що виразно це показувало.

Вранці він почував себе цілком отруєним. В ногах і руках була важка, відома слабість, а голова здавалась намоклою й набухлою, як купа мокрих ганчірок. Цілий день під грудьми було почування млюсності, тоски, огиди до всього. Думки рухались квадратно, як напівроздавлені червяки.

За обідом у Модеста з Діною знов вийшла драма. Діна кинулась в істерiku, а з Славком трапився сильний припадок

серця. Бідний хлощчика посинів увесь і з таким жахом дивився своїми синіми, тихими очима. Весь дім був як намагнічений, Олеся безшумно й з гордовито закиненою назад золотистою головою бігала по всьому помешканню, стараючись всякому помогти, заспокоїти, полегчiti. А він, Юрій, слухав і дивився на все з насмішкуватою посмішечкою, яку надягав на себе в такому стані. Але йому навіть насміхатись не хотілось, тільки скучно та байдуже було. Часом гострим сверлом в груди вийдалась тоска, але тоска безпричинна, тоска огиди й байдужа до всього. Но обіді він взяв ванну і тільки тоді зробилося трохи легче. Але зараз же потягнуло до Ріни, потягнуло з такою силою, що знов стало тоскно, — він розумів, що тут уже не до женщини, не до її тіла тягнуло. Навпаки, при спогаді об фізичних ласках по тілі проходив протест, змучені нерви невідомо якими шляхами протестували всіма силами. Але в цьому й було найгірше,—коли б тільки ласки хотілося, все було б добре! В потягу ж цьому незтриманному, хоробливому до Ріни чулось оте незрозуміле, неістнуще, владне, чого Юрій не міг розкладти на складні елементи. Він почував тільки, що мусить піти до Ріни. Коли він піде, коли поговорить з нею, коли, нарешті, в чомусь переконається ся, тоді він все собі уясить і буде кінець ваганням.

По дорозі він зайшов у ювелірний магазін і взяв давно замовлену брошку. Коли він клав у кишенні чепурне, ніжно-зеленяве кольору пуделко, він вяло, але задоволено посміхнувся. Брошка була дуже гарна і як раз в такому густі, який любила Ріна. З нею він почував себе більш упевненим і забороненим від чогось.

Але зачуши тільки кроки Ріни перед дверима передпокою, він крізь стінку почував, як від неї л'єТЬся уже на його непокійна, болюча сладість, як в йому ворушиться і ніжність, і злість, і уперте бажання зімнятися якусь перепону і ще щось, в що він сам не вірив, за що бувало йому соромно і що йому все ж таки хотілось, треба було знайти у Ріни.

„Ах, все це дурниці! — з тоскою і злостю думав він, зlostячись на Ріну, на себе, і на все навколо. — Нічого нема, а просто хоче вийти заміж і більш нічого. Через де історії і вигадки П всі!“.

Але, зачуши в сінях кроки Ріни, він зразу все забув і крізь стіну почув, як від неї л'єТЬся на його щось непокійне, якась болюча солодкість, як в йому вже ожило й зворушення, і

ніжність, і знайоме почування безвольності й покірності перед нею.

У себе в кімнаті Ріна зараз же повернула Юрія лицем до світла й подивилась допитливим, лукаво-ніжним поглядом. Неначе в чомусь переконавшись, вона хитнула головою й, уявши його щоки між свої долоні, притягнула до себе, зробилась серйозною й помалу стала цілувати в губи.

Юрій почув солодкий холод по всьому тілі і заплющив очі. Як усе ж таки се почування виникало кожного разу несподівано, з новою силою, з новими нюансами!

Тепер їому було і сумно чогось, і боляче, і одночасно обидно за Ріну, хотілось зробити їй щось таке, від чого вона почула себе пониженою. І майже несвідомо він цілував її так, як вона не любила, се-б-то не любила через те, що дуже любила. Вона вся здрігнулась від того поцілунку і спочатку відхилила ся, але зараз же, забувши це і пам'ятаючи тільки почуття від поцілунку, бажаючи повторення його, пригорнулась до Юрія і прошопотіла:

— Не треба так, чуєш ти?

Юрій знов поцілував, з злим і солодким хвилюванням, риючи з її безвольності, з її затуманених очей і уст, які відразу зробились якими-сь спухлими.

Випадково він торкнувся чогось твердого й шелестячого зі її поясом. Ріна зараз же визволилась з його обіймів і провела рукою по лиці, немов би приходячи до пам'яті. Юрій здивував ся,—що ж це там таке могло бути, що навіть від цього її одхиляє.

— Що це у тебе за поясом? — спитав він, глибоко вдихаючи повітря і сідаючи на ліжко Ріни. Кров кинулась їому до голови і, здається ся, зараз повинен був почати ся „мотор“. В висках і уях уже часто, хоч ще слабо чохало.

Ріна помацала рукою листа і підійшла до столу, не відповідаючи. Наливши в шклянку води, вона випила її тоді повернулась до Юрія.

— Нічого особливого... — сказала вона спокійно своїм лін'куватим голосом і в той же час з докором подивилась в очі Микульському. Він у відповідь їй, зрозумівши її, посміхнувся з виєзиком і свідомістю своєї влади над нею. Ріна одвернулася, подивилась у дзеркало, поправила блузку й краватку, і звичайним веселим голосом заговорила:

— Ну, що ж ти не зъявляв ся? Де був? Чи, як звичайно, не

можна знати? Все та сама страшна тайна? А мені хотілось тебе бачити... Ну, оповідай же що небудь! Не можна ж так. Потім я тобі теж де-що розскажу і покажу.

— Про те, що в тебе за поясом? — спитав Юрій, — він уже був інвіній, що це признання в коханню від Панаєва або Крученого.

— Так, і про це і про дещо інче... Ну, швидче. А то зараз збірка, зійдуться і не встигнемо побадакати. Май на увазі, сьогодня буде баталія на збірці!

Вона загадково посміхнулась. Потім взяла з столу вишивання, прогнала Юрія з ліжка і, посадивши його на стілець, сама сіла проти його.

— Ну, я слухаю! — промовила вона.

Юрій бачив, що Ріна чекає від його чогось особливого і не розумів, через що вона могла так чекати. Але підозріння про Панаєва викликало з пам'яти те, що він часто хотів розсказати їй та не одважувався. Тепер саме був для цього зручний момент.

— Що ж мені розсказувати? — помалу проговорив він. — Нічого таке зі мною не трапилось...

— Ну, невже так таки за ці три дні нічого не трапилось? — лукаво й насмішкувато посміхнулась Ріна, зпідлоба зиркаючи на його.

Юрій все більш та більш переконувався, що вона його на чомусь підозріває, на чомусь такому, що він хоче сховати. Дивно.

Він ралтом посміхнувся і злегка зблід. „Все одно!“ — подумав він і недбалим, пригадуючим тоном сказав:

— Ах, от хіба одна розмова? Цікава...

— Так? З ким же це? — Не підводячи голови спитала Ріна, не перестаючи тикати головою в канву.

— З Панаєвим... Досить цікава...

— З Панаєвим? — чогось здивувалась Ріна. — А втім, розсказуй, це повинно бути цікаво.

І знову шила далі.

„Значить, лист не від Панаєва“ — подумалось Юрію.

— Так, досить цікава розмова, — почав він по павзі. — На нашу тему... Він, знаєш, висловив одну думку, орігінальну. Він сказав, що ніколи б не женився на дівчині, яка не була б.... невинна... Хоч би навіть по його власній вині...

Ріна помалу підвезла готову і гостро подивилася на Юрія,

Ї, видно, більше вразив тон його голосу, ніж слова. Юрій ніби не помітив її руху. Ріна знов похилилась і сказала:

— Це цікаво. Далі?

— Так, але ще цікавіші мотиви такої... теорії, чи що. Він каже, що не через те, що надає цій невинності багато значення, а тому, що... Чекай, як він говорив? Так! Перш усього, коли дівчина без мужа губить невинність, то це означає, що вона на-тура не горда. Це раз.

— Не горда?—перепитала Ріна, швидко махаючи головою.

— Так. Вона згожується на зневагу. Бо як не як, а в такім коханню завжди є трошки зневаги до такої дівчини. Так дума Панаєв.

— Ну, звичайно, не ти!—кинула Ріна.

Юрій на хвилину зупинився, він не розібрав, чи вона згодилася, чи з насмішкою сказала.

— Так. Далі ця дівчина не має, значить, багато цінностів. Бо як би вона їх мала, то її взяв би той за жінку. Третє, така дівчина, стаючи жінкою другого мужчини, коли він прощає їй гріх, почував завжди вдячність. А це вже нерівність. Крім того, вдячність ця такого сорта, що моментально переходить в нена-висть, як її образить.

Юрій говорив помалу, прижмуривши очі, не дивлячись на Ріну й похлоскуючи рукавичкою себе по коліні. І ставав усе серйозніше, неначе висловлював свої думки, або хотів показати, що поділяє їх.

— Нарешті, така дівчина, гублячи невинність не з мужем, не має ніякої серйозної уяви про шлюб. Голос тіла для неї все. На такій би Панаєв не женився. Це — досить орігінальне обоспо-вання. Як ти думаєш?

Ріна при останніх словах про „голос тіла“, лишила роботу і стала дивитись на Юрія. Спочатку вона густо почервоніла, в очах промиготіло здивовання, але вона неначе струхнула зараз же все це з себе і лукаво посміхнулась.

Заткнувши голку, вона одіглася вишивання і підійшла до Юрія. Він підняв до неї голову. На його згори, прикриті дов-гими віями ніжно сміючись дивились її очі. Губи старались здер-жати сміх.

— А ну підніми більше до мене голову,—сказала вона.

Юрій удаючи здивованого, підняв лицезрі.

Ріна якийсь час дивилась йому в очі аж нагнувшись так, що ланцюжок од годинника ліг на його руку. Далі засміялась,

погладила його по щоці і, сівши на поручень фотеля, обняла Юрія за шию:

— Юрасику-телесику, голубчику, ну, на що ти такий страшно хитрий? Люблій мій, не треба бути таким замислуватим, я ледве-ледве розгадала. І завжди ти так. Замісць того, щоб сказати щось прямо, ти вживав якісь символи, метафори. І я так і думала, що ти їй сьогодні щось принесеш в цьому роді.

Юрія зхвилювала тепла близькість Ріни. Але *таке* відношення до його слів роздратувало його. Він обережно визволився з її обіймів.

— Я не розумію, що ти хитрого знайшла в словах *Панаєва*— сказав він.

Ріна стала на коліна перед ним і поклала йому руки на плечі.

— Юрасику!...—комічно-благаюче сказала вона—я знаю, що це не ти хитрий, а Панаєв, а тільки все ж таки і ти трошки. Ну, скажи, люблій, тільки правду скажи, хто перший таку розмову завів. Ти, правда? Тільки май гордість не збрехати!

Юрій дуже добре розумів, що з першого ж кроку став не на ту позіцію. Коли б не морфій, він би зовсім інакше говорив би, найшов би інчу, природну, об'єктивну форму, взагалі тримався б не так сонно, кволо і туповато.

Але зразу ж уступити, піддатись не мав досить сили.

— Я не знаю... Поправді, я не пам'ятаю, хто з нас почав... Ну здається ся, я.

Ріна похвалаюча хитнula головою.

— Так. Здається ся, ти. А чи не пам'ятаєш ти часом, Юрасику, чи не мав ти далекусенько-далекусенько в грудях, у темнюсенькому куточку їх такого хитренського бажання розсказать *мені* цю розмову, яку, здається ся, *ти* почав? Ні? Не пригадуєш?

Юрій стиснув плечима. Це лице, з тремтячим сміхом в очах, з губами, виткими як хміль, але так хвилюючими, не давало йому змоги володіти собою.

— Чудне питання—засміяв ся він трохи роблено.—Звичайно, я не мав на увазі ховати від тебе. Тим паче, що знаю, як ти ставиш ся до цього всього. Просто розсказав тобі, як пікаву балачку...

— Ага. Ну, а ти згожував ся з ним?

— Ти ж знаєш, як я думаю...

— Голубчику, ти думаєш так хитро, що я й досі не знаю як саме... Ні, ні, вибачай, я й забула, що вже знаю... Ну, а чого

ти сьогодня такий торжественно-кислий, га? Може маєш намір запропонувати мені руку і серце? Бо справді, Юрку, що ж я робитиму, як ти покинеш мене? Хто мене візьме? І перш усього, я—не горда, друге я... Ой, забула, що друге! Ага! Не маю цінностів, крім тіла. Третє... третє не розумію, що таке шлюб... Ну, куди я здатна?! Коли ти порядний чоловік, Юрку, ти мусиш покрити свій гріх. Чуєш? Я розумію, що це—жертва, але що зробиш?..

Юрій старав ся шімати свій звичайний тон, насмішкувато-недбалий, дуже зручний, коли погано себе почувавши, але ніяк не міг попасти в його, як часом буває в рукав пальта.

— Прошу дуже—сказав він. — Моя рука і серце давно у ваших ніг...

— Правда?—прудко підвела ся, немов здивована й зраділа Ріна.—Урра! Тепер я їм задам! Значить, у мене єсть цінності?.. Але чекай, Юрасю, може я вже можу тепер і не женитися так. Як ти гадаєш? Уже в мене єсть цінності, мене оцінили, гордість моя задоволена, можна й не женитися?

Юрій показно-роблено зітхнув.

— На жаль, здається, так і прийдеся нам зробити. Сьогодня я мав серйозну, урочисту розмову з матірю і майже дав їй слово ощастивити бідну Галю... Подумай собі, вона стільки літ жде, скільки зшиточків на вірші витратила. Вона поперепи-сувала майже всіх поетів, які хоч слово сказали про нещасне кохання, а я раптом візьму й не женюсь на ній. Це, занадто. Вона почне списувати тоді армянські анекdoti.

— Так! Ти мусиш на ній женитися, Юрію! — торжественно підняла руку Ріна.—Я уступаюсь. Слава богу, нарешті, ми прийшли до кінця. Прекрасно. Тепер я тобі дещо покажу. Тепер можна. Чекай.

Вона поспішно виняла зза корсажа листа Анатолія, розгорнула й подала Юркові.

Він прочитав і зразу зрозумів її занадту сьогодняшню веселість і незрозумілу піднятість. Сам лист його здивував і зтурбував. Зараз же піднялось роздратовання: вони вже й сюди лізуть, уже й на це вони накладають свою руку. Але цього вже він не дозволить!

— Ти що одповіла?—спитав він одривисто.

— Завтра о шестій призначила йому у мене побачення. Мені дуже сумно, що я мусітиму йому одмовити, але...

Ріна взяла листа і, лукаво-сумно хитаючи головою, кинула його на стіл.

— Але що робить? Я уступаю бідній Галі:

І, бачучи на лиці Юрія нерозуміння, невинно додала:

— Він, розуміється ся, за тебе буде прохатъ у мене руку для тебе. Він тобі не довіряє і думає, що я теж тобі не вірю. У вас, певно, нема чисто братських відносин. Він, мабуть, думає, що ти спосібний покинуту бідну, зведену з розуму дівчину...

Юрій встав і заходив по хаті. Роздратовання росло з хоробливою швидкістю, як завжди, коли він був в поганому стані. Чого вони лізуть? Що той дурень може розуміти тут, коли тут сам чорт ногу зломить. Він хоче говоритъ, хоче, певно, умовлять її не згожуватись на шлюб. Її умовлять, коли вона тільки цього її хоче, тільки її шукає якогось приводу, щоб полегче одихнути його від себе. В гарну ситуацію попаде той нахаба. Ще вона його висміє і розлютить, то це факт. Вона йому покаже!

— Ні! Я сьогодня з братом побалакаю—проговорив він у голос.—Це—неможливо. Глупо і... неможливо.

— О, ні! скрикнула Ріна.—З якої речі? Я так хотіла зазнайомитись з твоїми, так мріяла! Ні, ні, прошу не балакать. Коли хочеш, можеш прийти і ти. Сядеш в сусідній хаті й будеш чути.

Роздратованість і злість Юрія немов знайшли собі вихід від сих слів.

— Ну, до цього я ще не дійшов. Вибачайте!—кинув він.

— І не дійдеш, — зараз же засміялась Ріна, беручи в руки шитво.—Ніколи не дійдеш.

— Підлоти робити... дійсно, не дійду...

— Як з ким підлота, а з ким... нема підлоти. Все, Юрасику, на світі відносно. Про це ми вже балакали. Що підлота з Юрієм Микульським, то не підлота з Анатолієм. Так я думаю.

Юрій мовчав: в голосі Ріни задзвеніли вже погрозливі нотки. Треба б і далі мовчати, але Юрія ущіпливо кололи слова „і ніколи не дійдеш“.

— Через що ж ти думаєш, що я ніколи не дійду?—криво посміхнув ся він.—Що я—брат Анатолія? Що в мене теж буржуазна вдача? І я не здатний пронятись „вищою мораллю?“

Ріна мовчки старанно робила хрестики ниткою.

— Так, я таки до цього, здається, не дійду. Підслухувати під дверима чи по буржуазному чи по пролетарськи не зовсім... естетично...

— Як кого післухувати. *Анатолія* Микульського можна, — сказала Ріна.—З Анатолієм Микульським все можна! — раптом прудко підняла вона голову і подивилась горящими очима на Юрія. Лице її враз змінилось. Таку раптову, різку зміну Юрій бачив тільки у Ріни. Здавалось, будь їй тут річка, в яку треба плигнуть, Ріна з цим лицем неодмінно, без хвилини вагання плигнула б.

Треба сказати чоловікові в лице найжорстокішу правду, Ріна її випадить, без крихти жалю, з радістю, з сласностю!

М'ягка, кошача, лінива ніжність зникла і замісьць неї в зібраних над переніссям бровах настобурченість якогось лютого безпardonного звіра, який кинеться сам на цілу юрбу людей і собак. Очі аж переливались живтим, як у котів, світлом, губи посіріли.

— Можна!—з викликом хитнула вона головою. З чоловіком, який свідомо, свідомо вимучує сотні людей голодною смертью я буду якісь етіки-естетики розводити?.. Яка мораль у мене може бути, крім моралі ненависті, боротьби до смерті? Що за мармеладничання! Яка з ним етика-мораль? Що суспільство зве його поміщиком, фабрикантом, що мораль цього суспільства дозволяє йому смоктать людей, то їй я повинна признавати теж за ним це право і естетику йому показувати? Та як ти смієш сміяти ся з тої „вищої моралі“, з того, що сам кільки днів тому німов донускав? Не естетично? З ким, я тебе пытаю? Не морально? Яка, я тебе пытаю, мораль? Що то за вселюдська, всеедина мораль? Хіба може бути єдина мораль для Анатолія і для того мужика, якого він веде до дегенерації? Може? Брехня! Дві моралі, три, десять, стільки, скільки є обижених і обижаючих! Так, так, посміхай ся з цих слів, а від цього обліжені не зникнуть! І з їх погляду все, що Анатолію шкодить, що ослаблює його силу—добре їй морально. І ніяких церемоній не повинно бути. Годі! Ти, я знаю, думаєш, що я говорю це для того, щоб тебе кудись там „перетягнути“. Мені сором за тебе, коли ти так думаєш. Але я хочу, не ховаю!—хочу, щоб ти зрозумів, що неможна бути братом і приятелем Анатолієв! Я можу гірдовика мати особистим приятелем, простого жандарма, навіть грубого чорносотенця, який широко, широко сам вірить, що робить добре діло, але Анатолія Микульського, який ще хвалить ся тим, що він паразіт, що його оберегают закони, що має право душити, смоктать, убивать і називає це „бути сильним“. Анатолія Микульського я виключаю з кругу своєї моралі. З ним все дозволено, все!

Такий вибух був не спроста. Юрій це розумів. Не могла ж, справді, одна прінципіальність викликати таку промову з цим дріжанням голосу і палом очей. Міг грati ролю тут лист Анатолія, могло бути ще щось, чого Юрій ще не зінав. Чи не вплинуло на вибух те, що він сказав про Галю?

Ріна схопила з столу листа, розвинула його і трисучи ним, заговорила знов:

— Я не знаю, для чого він прислав мені цю записочку? Не знаю, чого він хоче? Мене тільки дивує навіть у Анатолія Микульського таке безмежне нахабство. Як він сміє думати, що у нас може вийти якесь порозуміння... А в тім, дійсно, що тут нахабного? Коли з Юрієм Микульським єсть якесь порозуміння, то чому не може бути з Анатолієм?..

У Юрія тьохнуло серце: ось починається плигания в річку. Він сів і почав машинально одягати рукавички.

— Хіба Юрій не такий же як Анатолій? Що він називає себе соціалістом? О, то така дурниця. Хіба так трудно назватись? Хіба, мовляв, у Західній Європі мало фабрикантів соціалістів? Хіба мало у нас було соціалістів, які служили так само в охранці, як і в партіях? Мораль—одна, що з фабрикантом, що з робітником. Значить, діло тільки в назві. Цілком розумію Анатолія Аркадевича, цілком розумію його насмішки над тобою, над мною, над „турніром соціалізма“. О, я дуже рада, що він завтра прийде. Я з ним поговорю.

Ріна кинула листа на стіл, схопила шитво і почала шить. Якийсь мент вона мовчала, далі підняла голову і, не можучи, відно, зупинаючись, почала знов:

— Да, я знаю, чого він прийде. Йому треба перекопатись, чи у нас справа зайшла „занадто далеко“, чи ні, се-б-то я, чи загубила невинність, чи ще ні. Коли „занадто далеко“, ну, тоді діло безнадійне, тоді Анатолій Аркадевич мусить бути дворянином і чесним чоловіком, він запропонує брату Юрію „покрити свій гріх“. Це називається чесністю Анатоліїв. О, він може не турбуватись: в родині Микульських нема нечесних людей. Брат Модеєт так само одібрав невинність у дівчини і „покрив гріх“. Тепер у їх повне „щастя“. Брат Юрій теж не може бути нечесним чоловіком. Рука і серце його давно простяжені бідній дівчині, яку вже ніхто не візьме, бо вона не має ні гордості ні інших цінностей.

Ріна раптом пустила обидві руки на коліна собі і з непорозумінням, але з злою веселостю засміялась:

— Ну, подумайте ви собі, ще називається порядним чесним вчинком! Щоб „покрити гріх“ чесний чоловік на все життя в'яже себе з людиною, яку не любить, з якою не хоче жити, в'яже примусом, примусом дітей родить, примусом *все* життя живе. Все життя. Це гірше Шлісельбурга...

— Ріно, Ріно... — зхвильовано встиг проговорити Юрій. — На відо ти видумуєш: хто ж не любить?

— Ти, я, ми обоє не любимо. Те, що ми любовники, ще не є любов. Відайте, Юрію Аркадовичу, що більш нечесного, жорето-кого і безглазого вчинку, який ми зробили б, повінчавшись, я не знаю... Більш нещасних і жорстоких людей, як чесні Анатолій, нема. Чесний Анатолій, раз він дійсно чесний, вже не покине своєї жінки, не покохає другу, не устроїть свого і її життя так, як вимагає здорове, незалежне від осуду його моралі, чуття. Ні, він тягтиме як віл своє ярмо, як довічний каторжник. І ти думаєш, що я згожусь на це? Він мене рятує! Тепер ніякий Панаєв уже не женить ся на мені. Хіба я не зрозуміла, для чого ти розсказав мені свою розмову з Панаєвим? Хіба я не бачила, що ти хотів лякнути мене? І хіба з цього не видно, що ти рідний брат Анатолія і Панаєва. Хіба Анатолій і Панаєв розуміють шлюб інакше, як „роблення партії“?..

Ріна раптом засміялась.

— Я пригадую теж одну розмову з цим самим Панаєвим. Колись він мене спитав, чим я займаюсь тепер. Я сказала, що маю службу в конторі. „Ні, чим поза службою?“ Ах, поза службою? Ріжими справами. А по між інчим, кажу, шукаю собі мужа. Сказала це цілком серйозно, трошки навмисне, щоб олештити, а все таки серйозно. Треба було бачити, як він змішався. Біда-ка, він подумав перш усього, що я на нього натякаю. „Як так шукаєте мужа?“ — Лопоче. А так, просто шукаю та й годі. *Мужа* шукаю, мужа. Люди по десять, п'ятнадцять літ вчать ся, тратять сили, щоб потім знайти службу, а чому не вчитись хоть два роки, щоб знайти чоловіка, з яким житимеш все життя? Він до того був ошелешений, що не здав, що сказати. Розуміється, не повірив і як бачиш, тепер мій енергичний ухаживатель. Коли не мужом, то любовником дуже хоче бути. Надій багато: панна яка *так* говорить, напевне, доступна. Йому, наприклад, і в голову не поміститься, що я любовники, може, й прийму його, а як претендента на мужа, викину за поріг. Він того не розуміє, як і твій брат Анатолій, як і ти сам не розумієш, не хочеш, не можеш зрозуміти. І тим паче Панаєв не може зрозуміти, коли він

багатий і я можу зробити „добру партію“. Очевидно, тільки натура гетера. Більш нічого. Ну, признай ся, що й ти так думаєш, признай ся раз на все! Признай ся, тобі кажу...

Юрію почала бити кров у виски з такою силою, неначе там поставили два мотора. Голова вже горіла і в грудях було почування безмірної, душачої тоски.

— Ріно... Не треба... На віщо це? — проговорив він з трудом, похиливши голову.

— Признай ся, я тобі говорю. Не бій ся же! Як же ти не розумієш того, що ти мене ображаєш?! Як ти не розумієш, що я не хочу, сміюсь, плюю на твій „рятуунок“. Як тобі досі я не можу вбити в твою Милульську голову, — Микульську, Микульську!! — що мені треба не содержателя, не любовника, а мужа, товариша, друга, любовника, брата, подруга, батька дітей моїх, чоловіка, з яким я буду жити все життя?!

— Ріно... Я тебе прошу...

— Як ти не розумієш, що ти ображаєш мене щохвилини недовір'ям, як ти й досі не бачиш, що не потребую ніякої твоєї матеріальної допомоги. На віщо ти завжди підсовуєш мені свої паршиві гроші? На віщо ти мене спокушаєш своїми дарунками? Ти думаєш, що я таки нарешті проявлю ся, що я звичну проявлятишь, що я покину свою „упертість“? Тобі дає право так думати моя подлість, те, що я до тебе бігаю і цілую тебе і казую ся з тобою в тому „гніздечку“, яке ти так розумно обставив? Так? Ти цим „гніздечком“, перстнями, браслетами привчаєш мене до великого гнізда, до Микульщини? Признай ся, що ти й сьогодня щось приніс. Я бачила зараз же як ти ввійшов. Приніс чи ні?

Юрій підвів голову. Крок Ріни бив йому в уха з такою силою, ніби вона не балакала, а била його лінійками по вухах. Щоб хоч на хвилину припинить цей крок, він, сам себе не памятаючи, виняв пуделко з брошкою і мовчки подав його Ріні. Вона, дійсно, зразу ж змовкла.

— Дякую. Нарешті ти щирий,—дуже тихо сказала вона, але, глянувши пильніше на Юрія, на його кадамутні очі і опущене до низу, змите й зжовкле одразу лиць, вона зрозуміла, що тут не було ніякої щирості, а просто машинальний навряд чи свідомий рух руки.

— Що з тобою, Юрку? — зтурбовано, строго-ніжно проговорила Ріна, підходячи ближче.

Юрій, як тільки вона заговорила цим тоном, злякав ся.

Зробивши усилля, він опанував собою і блідо посміхаючись, сказав:

— Нічого особливого. Я слухаю тебе...

Раштом Ріна стала перед ним на коліна. На щоках її горів пекучий рум'янець підняття, що доходив аж до очей. Губи розгорілись і очі блискали. Вигляд у неї був як після палких любовних обіймів, коли вона вся дріжача лежала там в „гніздачку“ на широкому ліжку.

— Юр, дорогий мій, ось на колінах тебе молю, останній раз, останній раз, Юр. Давай поїдем в Херсон. Там ми наймемо дві кімнати, гарненькі, затишні. Тільки один рік, Юр. Я ж не знаю тебе і ти мене не знаєш. Я знаю тебе, як любовника, а я не знаю, який ти в буденному життю, який ти з людьми, з прислугою, зі мною щодня. Я вже писала і там тобі вже наготовили службу. Я теж матиму. Ми будемо жити серед товаришів, працювати. Юр, я знаю, ти боїшся дрібненької служби. Завіряю тебе, що це зовсім не страшно. Даю тобі слово, можна робити найнуднішу роботу і робити її весело і добре. Їй богу, Юр... Мовчи, мовчи, не треба говорить, вислухай, я останній раз так говорю з тобою... Ти розумієш, що я хочу мати тебе як мужа, як товариша. Я не поважаю тебе за те, що ти не сильний. Я хочу поважати тебе, я хочу, щоб ти був такий дужий, щоб навіть працюючи в якогось нотаріуса, ти почував себе неуязвимим, вищим пудоти, щоб ти міг навіть в тій роботі почувати себе весело й бадьоро. Тоді, Юр, нам нічого не може бути страшним. Ну, що, що може нас злякати? В зміслі *нашого* розладу, в зміслі роз'єднання? Нічого, Юрку, Юрасику, любий мій, нічого даю тобі слово! Вірь мені, я знаю, я по собі знаю. Я ж не можу бути матірю дітей від людини, якої я не знаю. Я не можу, Юрку... Ти подивись, як живуть Клім з Тотою, як живе Модест з своєю жінкою. Ти сам мені казав. Через що? Вони не знали одне одного, вони з'язали себе, не впізнавши як слід, не серйозно, не думаючи про те, яку серйозну річ беруть на себе. І народили дітей так собі, випадково, по шаблону і з'язали себе так, що задихаються. На вішо ж *нам* так робить, коли ми можемо інакше. Вони над цим не думали, а ми думасмо. І нам не простить ся, їм простить ся, бо не знали, що робили, а нам ві. Я собі ніколи не прошучу, ніколи, я уб'ю себе і дітей і не дам їм жити, як побачу, що ми не можемо жити разом з ними. Я собі не прошучу, що мала змогу і не зробила. Ну, Юрку, чого ти боїшся, чому не хочеш? Боїшся поговорів, боїшся, що як не зживемось і ро-

зійдемось, на мене слава піде? Юрі, я ж знаю, що я роблю, я ж знаю, що я не для розпусти, а для більшого так роблю, ми ж це знаємо, чого нам боятись? Ну, хай розійдемось, хай говорять. Хіба мені може бути важним, що про мене говоритиме Панаев? Я беру все, Юрку, на себе. Ми поживем рік, а тоді ми зможемо сказати, чи ми чоловік і жінка, чи можемо родити дітей і пройти разом з ними все життя. Ну, любий?

Юрій сидів весь жовтий з чудною, кривою посмішкою на губах, напівзакривши очі.

— Ну, Юрі?

Він помалу покачав головою і тихо сказав:

— Hi, Ріно.

— Hi??

— Hi...

— А через що, можеш сказати?

— Hi...

— Ще „ні“?

— Не можу сказати...

Ріна помалу встала з колін і одійшла на своє місце.

— Я вже тобі не раз говорив,—хрипко додав Юрій, все так же ухміляючись.

— Через те, що я пропоную безглаздя, як ти говорив?

— Майже.

— Добре, тим краще. Тим краще. Значить, ми нарешті скінчимо цю трагикомедію. Давно час.

Ріна взяла знов вишивання і стала шити, нічого не бачучи.

На Юрія і ці й слова не поділили. Він почував тільки втому і слабість, у всьому тілі було бажання лягти, витягнути ноги, пустити вільно руки і лежать. Так буває, коли ідеш довго у вагоні і жагуче хочеш лягти, а нема де. І дивно було, чого Ріна так хвилюється ся, сердить ся, ну, кінець, так що з того?

Але почуваючи так, Юрій *здав*, привик знати, що *так* кінчити воян не можуть і коли це говорить ся й ніби дійсно покінчено, то це зовсім неправда. Він здав, що для його принаймні, це не кінець. Зараз в сю хвилину він приймає його байдуже, тупо, ні з чим цей кінець не звязуючи попереду. Але це через ці мотори в голові, через утому, через морфій. Дим на пожежі теж закриває все і не бачиш, що там сталося. Але коли дим розвіється, руїни виступлять з невблаганною, невідрядною силою.

— Не безглаздя, а... зайве ти пропонуєш...—для чогось почав він знов.

Ріна мовчала, щось думаючи й безупинно вишиваючи.

Юрій спер все тіло на фотель, угруз в сидіння і помовчав. Говорити не хотілось, але треба було: слова про розрив чомусь заважали й неприємно свербіло в мозку.

— Цілком зайве... Так само можна пізнавати себе й тут і не їхати у Херсон. Можна повінчатись і не мати дітей... Можна так само розійтись і не мати дітей... То ти таке страшне значіння надаєш вінчанню. Ах, повінчались і з'язались... Ніхто не може нас з'язати, коли не хочемо...

— Діло не в вінчанню!—тихо проговорила Ріна.

Те, що вона обізвалась і обізвалась так тихо, кротко, журно, боляче кольнуло Юрія. Він сів рівніше і сказав:

— А в чому ж?

Ріна не одповідала, уважно працюючи голкою.

— В чому ж, Ріно?

Ріна зупинила руку і поривчасто повернулась до Юрія.

— Так ти пропонуєш просто повінчатись тут і жити?—рішуче, з чудними нотками в голосі спітала вона.

— Пропоную.

— Цілком серйозно й без хитання?

— Цілком.

— Добре!—згодилася Ріна.—Добре. Я даю згоду. Завтра після завтра вінчаемось. Я згодна.

Юрій якийсь мент застигло й вражено дивився на неї, потім устав, для чогось натягнув рукавичку й знову сів.

Ріна немов нічого не помітила.

— Хай буде так. Зробимо по твоєму. Може, дійсне, ти радиш розумніше. Коли де можна зробити? Здається, треба документи якісь? В мене гімназичний аттестат лежить на курсах, я ще не взяла. Завтра піду. А у тебе єсть документи?

— Здається, єсть—машинально сказав Юрій.

— Тим краще. Де ж ми оселимось? В „гніздечку“? Ну, що ж? Може, справді, так краще. Дійсно, хто нас може примусити жити, коли побачимо, що не підходимо? Правда, Юрку?

Юрій знов сів вільніше і знов нерви опали, він розумів, що це просто жарт.

— І таки б краще було, коли б так зробили,—проговорив він немов хмуро.

Ріна випрямилась.

— Що значить „коли б“? Ти одмовляєшся?

— Не я одмовляюсь, а ти.

— Я?! Коли ж я одмовилася? Що ти вигадуєш? Що ти крутиш? Ти говори прямо: ти хочеш вінчатись чи ні? Не крути!

Бог його знає, чого вона так спалахнула і що в дійсності мала на думці.

— Ах, Ріно, ну та я ж бачу, що ти жартуєш. Не повірю ж я, що ти справді будеш вінчатись. Одні „гартованці“ не дозволять.

— Хто жартує?!—скрикнула Ріна, все більш і більш приходячи в гнів.—Він на мене звалиє. Сам не хоче, весь час круить і на мене звалиє, що я жартую, що „гартованці“ не дозволять. А ти б хотів, правда, щоб вони не дозволили? Дозволять, голубчику, дозволять. А не дозволять, не треба, я знаю, що я роблю. Ти говори: ти хочеш вінчатись?

— Хочу.

— Кінець. Ми вінчаємося. Більше щоб не було про це розмов. Ніяких жартів нема, ми вінчаємося як найшвидче.

— Я дуже радий.

— Я також...

6.

Ніби тільки цього ї чекаючи, хтось постукав.

— Ввійдіть!—крикнула Ріна і, озирнувшись, взяла пуделко з брошкою й всунула його під подушку.

Ввійшов Степун. Вітаючись, він, як звичайно, заклопотано і ніжно обдивився кожного своїми добрими, в лахматих, білих віях очима. Здавалось, на його обовязку лежало слідкувати за добрым станом товаришів.

— Е, голубчику, а ви що ж такий, ніби недужим себе почуваете?—з докором сказав він Юрку і скоса подивився на Ріну.

— Так, трошки ніби застудився.

— Не треба застужуватись.

І Степун короткими й товстими руками присунув собі стілець. Сівши, він з полекшенням передихнув,—у його була астма чи сердечна якась хвороба і йому трудно було ходити. Сам він про хворобу свою не любив говорити і задишку поясняв „бара-башчиком“, як називав круглонький живіт, та короткими й товстими ногами. Що людині з довгими ногами треба зробить один крок, то йому три. От і мусить чоловік захакатись.

Винявши велику, як газета, хустку, він почав з таким усердям витирати лице, немов на йому позасихало чорнило його редакції, з якої він тепер прийшов. Високий лоб його з мясистою нерівною шкурою від цього масажу аж почервонів, а брови ще більш настовбурчились. Але масаж йому, видно, був присмний, бо

він аж хукав, ніби купаючись. Складавши хустку вчетверо, а потім ще раз вчетверо, він засунув її в кишеню і тоді вже, зручніше розставивши короткі ноги з товстими, як окорока, ляжками, почав розмовляти. Перш усього, він з де-якою трівогою спітав, чи все благополучно. З того часу, як після цілковитого знищення організації, йому пощастило закласти нову, у його майже не проходив вираз трівоги. Часто у його був такий вигляд, немов він сам не вірить, що це таке організація, що вона збирається, функціонує. Хто знає, от ніби її є організація і ніби все як слід, а раптом візьме та її розлізеться так, що її не помітиш, як то сталося. От вроді того, як держиш воду в жмені: здається ся, міцно держиш, а якось одверни увагу і рука вже порожня.

— Ну, а ви чого така... така занадто серйозна, га? Майбутня бійка хвилює? Га? — раптом грубовато звернувся Степун до Ріни, не скінчивши розказувати Юрію, як сьогодня в редакції трапився один кур'озний випадок з передплатником. (Степун був старим співробітником поважної, з соціалістичним відтінком руської газети).

— Серйозні діла роблять ся — ухильчivo одповіла Ріна, — тому її серйозна.

Степун уважно коротенькими поглядами оглядав її і Юрія.

— Ну, тоді єсть законна причина.

Але він все ж таки з під лоба ще раз озирнув Ріну. До Ріни він відносився з особливою сімпатією, страшно пильно захищеною, соромливою, з навмисною грубоватостю, але так неуміло, зворушливо-наївно прикритою, що Ріна часом просто хапала його за кошлату з круглою лисинкою голову і гаряче цілуvala. Після цього дідуньо Степун довго був червоний, соромливо жартував витирав ся своєю газетою-хусткою і хукав, немов вибрався на сений поверх. Коли Ріни чомусь не було на зібраннях, Степун говорив мало, задумчivo рисував що небудь своїм жовтим олівцем і до справ відносився з такою увагою, немов боявся, що без Ріни ніхто нічого не зможе зробити. Иноді аж надокучав своїм повторенням: „Та не забудьте ж, товаришу“. Коли ж була Ріна, він теж не говорив багато, але не малював, не мав настороженості в очах; часом вигляд у його був, як у батька, який сидить за чайом серед доброї, милой сім'ї.

Оглядівші Ріну, Степун з кряхтінням виняв масивний з монограмами портсігар і почав закурювати.

В цей час прийшов Кручений Панич, або просто Кручений. Він не ввійшов, а влетів у хату. На швидку привітавшись зо всі-

ма, він зараз же оббіг усю кімнату, цікаво усюди зазираючи. Він десятки раз бачив тут все, але так само як і перший раз, помацав пальцями костяну малівчинку на туалетному столику, нахилив свою кучеряву в жовтозолотистих локонах голову до квітка в зеленому глечику, понюхав, похвалив і зараз же задер лице до гравюри з Бекліновського „Острова мертвих“. Од гравюри притупотів до фотографії на столі, по дорозі зазирнув на улицю в вікно, од фотографії перебіг до гарненьких золотом вишитих пантофельок, що визирали з під ліжка,—дарунки Юрія. Він був похожий на жвавого, непосидливо-цікавого фокстер'єра, який, відігнувшись в хату, хоч би знайому йому з перших днів його життя, мусить обнюхати кожний трохи-трохи інтересний предмет.

Як тільки з'явився Кручений, Ріна зараз же ніби заспокоїлась і, покликавши його до себе, почала балакати.

Насамперед потихеньку прошопотіла йому, що двох з „фракції“ Гомункулюса на зібрання не буде. Значить, справа не зовсім провалить ся сьогодня.

Потім зараз же, щоб не запідозрили їх в якісь змові, почала розпитувати про школу. Дітвора поводила ся добре? Пустинчик був? Як тримала себе Зірка? Що чувати про Галинку?

Кручений з чулою фокстер'єра учув, що інтерес Ріни до школи був трохи перебільшений. Але він одновіддав їй з такою ж самою живістю. Дітлоха була трохи сумна, бо не було з нею „товаришки Ріни“; Пустинчик перекинув чорнило і злизав його язиком та носом; Зірка, своїм звичаєм, була глибокодумна і знов задавала філософські питання. Наприклад: чому у тата є борода, а у мами нема?

Ріна весело й любовно сміялась. Але в тому, що вона сміялась з якоюсь (цілком широю!) гарячковою любовлю, Кручений розумів, що Ріна думає не тільки про дітлоху, а й ще про щось. У Микульського теж досить підозрілий вигляд: дивить ся на Степуна, неначе слуха, а, видно, не чув ні слова і не бачить нічого. Иноді раптом, як зляканий, швидко дивить ся на Ріну, не укравши її хто. Чи не посварились вони?

І, почуваючи приємне хвилювання від цієї догадки, Кручений ще з більшим захопленням говорив про школу. На його думку, обовязково треба серйозніше, доцільніше взятись за це діло. Коли дивиться на його з погляду момента, політики, то, розуміється, це забавка, як гада Гомункулюс. Але з погляду соціалізма, з погляду широкого і далекосяжного такі школки робітничих дітей матимуть просто надзвичайне, колosalне значіння! Подумати

собі, що цим дітям з самого початку, в тій порі, коли всякі поняття вростають в душу і хоч і вирвані, то лишають шрами, (дай вираз дуже подобав ся Крученому, але він не дав то помітити) подумати собі, що в казених школах їх начиняють, як дешеві ковбаси, всякою гнилітиною. Що дивного, що у дітей ніколи не викорениш всяких соціальних і інчих забобонів. А тут дитяча душа з перших кроків вступає на шлях соціалістичного розуміння всіх явищ життя. Щоб з нею потім не трапилося, а вона вже ніколи не забуде того, що дісталася в таку пору. Це страшно важна річ, може, навіть важніша, ніж гуртки дорослих робітників. Звичайно, і дорослих треба, бо інакше й дітей не даватимуть, але школки то річ просто геніальна. Школки були ідеєю Ріни. Вона перша по зразку панських дитячих садків почала гуртувати дітей робітників в невеличкі нелегальні групи і займатись з ними. Все, що говорив Кручений, перша говорила Ріна і сам Кручений колись був проти того, щоб серйозні партійні сили давати на якісь дитячі школи. Але, переконавшись, як всі, вірою й захопленням Ріни, теж захопив ся і завжди де треба й не треба натякав, що це ідея Ріни і що ідея ця „просто геніальна“. Сьогодня він повторив це з подвійним захватом.

От тільки треба якось краще угрунтувати цю роботу. Коли б можна було так поставити діло, щоб з тих школок діти могли, пробувши років три чотири, вступати у вищі школи або принаймні тримати іспити в казених школах, щоб мати права цих шкіл.

— Ну, розуміється! Ну, розуміється! — поспішно, нетерпляче перебила Ріна. — Це обовязково! Щоб це не було „для розвлечень времени“, як каже Шелудько, а „з пользою“, щоб робітники бачили, що діти не дурно час гають. Обовязково! Ми, знаєте що, Кручений, зробимо? Ми колись збунтуємося і...

Почув ся стук і зараз же ввійшов Гомункулюс. У його під чахвою був чорний портфель, якого він, очевидно, не хотів лишити в передпокою. Як і Степун, Гомункулюс був співробітником російських газет. В соціалістичному русі він давно брав участь, але за часів реакції не обзвивався нічим, а тепер місяців три тому знов вступив в організацію і брав активну участь в професіональнім русі, в якому вважався за спеціаліста.

Одягав ся він завжди дуже коректно, — сам невеличкий, то-ненький, у чорному сюртуці, він похожий був на маленький чорненький олівець з записної книжки. І тримав ся так само рівно, строго-ввічливо, часом з джентельменською іроничною посмішечкою на маленькому личкові.

Як тільки він увійшов, всі замовкли. І всі зразу почули, що з цього моменту починається та баталія, для якої скликане сьогодняшнє нечергове зібрання. Ще не було Соромця. (Соромець – Осип Стельмашенко. Йому дали таке прізвище за його якусь дику в початках соромливість з інтелігентами. Потім він трохи обзнайомився і соромився менше, але назва так і зосталася за ним).

Гомункулюс знов, розуміється, яке враження мусіла спровоцирути його присутність на противників, але ні одним рухом чи поглядом не виявив того. Поважним кроком (який більше личився до якоїсь масивної фігури) він підійшов до столу, поклав на його свій портфель і піднявши ззаду поли свого сюртука, помалу сів.

Злов стук і в кімнату хутко, рішучими й неспішними кроками ввійшов Соромець. Він провів швидким поглядом по присутніх і одривистим голосом спитав:

— Спізнився?

— Ні, як раз! Як раз... — одповів Степун, зараз же встаючи і теж переходячи до столу.

Ріна та інчі зразу ж помітили по лиці Соромця, що він в якомусь не звичайному настрою. Ріна кілька раз навмисне зупинялась на йому очима, щоб хоч ними спитати, в чому річ. Але Соромець немов навмисно одійшов у протилежний куток, став біля стіни й почав дивитись на світло лямпи. Погляд Ріни він бачив, але через те, що не хотів одновідати на його нічим, виявляло, що він мав ще щось поза справою, яка повинна була зараз піднятися ся тут!

— А я тільки що зустрів на Московській Вадима Стельмашенка... — голосно й з ледве помітною посмішкою почав Гомункулюс, витираючи чорненькі вусики хусткою.

Ось хутко подивився на його. Всі також виявили деяку увагу, (крім Юрія).

— Досить... своєрідне поводження у його, мушу призватись. Колись ми мали нагоду стрічатись на партійній роботі. Тепер підходить раптом і з якимсь таким незалежним виглядом питає мене: „Ну? Подасте мені руку?“ Признаюсь, я мусів згадати про його історію і... про свою партійну дісціпліну. „Ні, кажу, не подам“. Він засміявся, повернувся й пішов далі.

— Через що ж *ви* не подали йому руки? — раптом сказав Соромець, злегка червоніючи, як завжди, коли починав говорити

при людях. Але дивився він на Гомункулюса з таким натиском, ніби придушував його вилами до стіни.*

Гомункулюс, шевно, через те і розсказав, що тут був брат Вадима. Не для того, щоб образити цього, а як раз навпаки показать свою обективність.

— Чого я?—здивувався він.—Того, що Вадим Стельмашенко підлягає присуду товаришів за... негарний вчинок. Я дуже жалую, що мусів так віднести ся до вашого *брата*, але...

— Братство тут ні до чого!—різко перебив Соромець.—Тільки я скажу, що Вадим Стельмашенко на дві голови вище стоїть за... деяких добродіїв і руку йому...

— Соромець!—голосно сказала Ріна.

Соромець, ніби зрозумівши її, змовк і одвернувся від Гомункулюса.

Степун уже трівожно поглядав на всіх. Скористувавшись паузою, він зараз же запропонував приступити до справи. Всі заворушилися, заняли місця і наготовились.

Юрій також підтягнувся і захвилювався,—він почував, що зараз щонебудь виясниться з Ріною, виясниться її загадкове поводження, згода на шлюб, її вибух з приводу Анатолія.

Але Степун, немов бажаючи трохи розвіяти скучену й напружену енергію всіх, щоб стомити її тим пригасити зайвий запал, поставив на обговорення спочатку питання про пічників. Кручений зараз же запротестував, але Степун пояснив йому, що це питання дуже важливе, начальне, його треба обговорити неодмінно сьогодня. А ставить він його в першу чергу через те, що потім за його забудут і воно знов зостанеться нерозвязаним. Степуна піддержал Гомункулюс і зараз же узяв слово, бо він був докладчиком в цьому питанні.

Юрій одхилився на спинку фотеля і заплющив очі. Від напруження чекання на його знову нашла слабість.

І раптом він почув невимовне бажання піти додому і лягти там. Більше нічого, тільки додому, де так тихо-тихо, де він може зробити мертвутишу, де товсті килими і масивні порт'єри, крізь які не доходить так, як тут або в „гніздечку“, грохіт з улиці, де не ходять над головою люди, яких не маєш права спинити;—лягти там у себе на канапі і лежать, лежать, віддавши змучені, щемлячі нерви свої теплим хвильям тиші. Можна покликати Галю з гітарою. Вона сяде в ногах у його і тихо-тихо гратиме йому, наспівуючи що небудь старе і сентиментальне. Немудра її гра, немудрий спів її, але так сладостно спочивати під

ці прості згуки. Немудра ї сама Галя, але так тепло, спокійно і затишно стає на серці, коли вона трошки боязко, трошки з робленою наївністю, але з ширим обожанням дивить ся йому в лиці і швиденько говорить про прості, спокійні річі. Вона не ставить ніяких надриваючих душу питань, не шарпа нервів несподіванками, не переробляє світ. Вона зна, що буде жінкою, матіррю, зна свої обовязки і не робить з цього драми, не говорить навіть про це. Те ж, що вона говорить, можна слухати—чи не слухати,—як лопотіння струмочка у лісі, в літню спеку, коли так солодко лежать, притулившишь щокою до свіжої трави. Лопотить собі струмочек, щось весело і дзвінко оповідає, а що він там оповідає, Бог з ним, не хочеть ся вслухатись. Надокучить слухати, можна її одіслати і вона несміло, знов з трошки робленою соромливостю поцілує, кокетливо посміхнеться і легенько вибіжить. І ще тихіце, затишніще в непорушній тиші великої кватири. Мозок, приспаний лопотінням струмочка, немов птиця з роставленими недвижно крилами, кудись без власного руху сковзить.

Зачув ся різкий, б'ючий по вухах стук олівцем по шклянці. Юрій здригнувшись, швидко розплющив очі. Предсідатель кликав до порядку Крученого, який щось з ідотським запалом шопотів Ріні.

В цей мент на Юрія пильно подивилась Ріна. В погляді її зобачилась не то ніжна трівога, не то німе питання, не то болючий, повний жалю на його докір. І Юрій почув, як гарячим болем стиснулось його серде, як до страждання захотілось, щоб вона підійшла до його, позволила тихенько торкнутись до її дірогої руки, щоб прошопотіла, як бувало раніше, на вухо: „Товаришу Юрку, я люблю вас!“

Ріна рантом обережно встала і на шпиньках перейшла через всю хату до його. Він аж привстав її на зустріч, здивований, навіть зляканий таким неймовірним з'язком між ними.

— Сидіть, товаришу, сидіть,— голосним шопотом сказала вона.
— Я хочу напитись.

Юрій почервонів і сів назад. Предсідатель знов постукав олівцем по шклянці. Юрій з ненавистю подивився на його: дорослий, хворий, зтомлений чоловік замісць спочинку сидить з хлоціями і з урочистим виглядом стука по шклянці. Другий дурень з таким же урочистим серйозним виглядом докладує, через що пічників краще організувати по районах. І від того, чи по районах організують ся пічники чи як інакше, залежить щастя всього всесвіту.

Вміть над своєю головою Юрій зачув присутність когось. Хутко озирнувшись, він зустрівся з очима Ріни, що нахилилась до його. Вона грозилась йому пальцем, щоб не перешкожав референту і, наблизивши лиць до самого його вуха, прошопотіла:

— Мій муж. Правда?

І, кивнувши йому головою, хутко пішла на місце. Юрій знов заплющив очі. Але додому вже не хотілось. Ці два коротенькі слова „мій муж“ дивно й несподівано схвилювали його. І цим двом словечкам, сказаним нашвидку, шопотом, він повірив більше, ніж всім тим розмовам, які велись у них про шлюб. Тільки тепер він повірив, що вони, дійсно, повінчають ся і що ця чудна, невідома, прекрасно-вередлива дівчина буде його жінкою.

Коли і як покінчили з пічниками, Юрій не чув. Прийшов він до себе тільки від загальної тиші, від якої зараз же захвилював ся,—настала черга за тим, для чого, власне, зібрались,—за питанням страйку на ситцевій фабриці Рибацьких-Стельманенка.

Докладчиком був Ось. Збираючись говорити, він дуже зблід.

Він почав з опису порядків на фабриці. Порядків, власне, ніяких не було, а була повна, часом цілком безглузда, нічим не оправдана сваволя Никодима або Степаниди Рибацької. Робітника приймали на одних умовах, робив він на других, платили йому на третіх. За найменьчий протест зараз же викидали і майже завжди з псуванням робочої книжки. Иноді зовсім без всякого приводу для одної втіхи зробить неприємність, робились зміни в розпорядках роботи. Українство преслідувалось з особливою ненависттю. За одну розмову по українському в стінах фабрики накладав ся штраф. На стінах скрізь вивішено оповістки: „Разговоры на мазепинско-украинскомъ нарѣчіи строго воспрещаются“. Про поводження з робітницями Ось не міг росказувати. Їх без всякої потреби роздягали, ніби трусили, цинично жартували, штрафували „натурою“, себ-то обовязком віддаватись всякому фабричному псу, насилували без штрафів. І на всеому, головним робом, лежала риса жорстокости, свідомої, самоцільної, обдуманої. Риса ця ішла від Никодима.

Говорячи про дядька, Ось часто зупинявся, цілими минутами мовчав, дивлячись в підлогу і мав моторошно-сонний, застиглий вираз лиця. Говорив він голосом рівним, одривистим, ніби дуже спокійним, але всі слухали не рухнувшись і напружено.

Никодим Стельманенко по словам Ося, був чоловік без всякого серця. Мало того, що без серця, а він цю безсердечність

любив, тішив ся пею. Це було його цілю життя. Другі п'ють, шикують, він ні... І є він мало. Він п'є тоді, як знає, що в п'яному стані може краще зробить кому небудь пакість. З робітників він зищасть ся особливо. Буучи ренегатом, виходьком з робітничої верстви, зрадивши її, він ненавидить тепер її з подвійною силою своєї отруеної душі. Иноді він навмисне робить що небудь доброе, робить довго, щоб приспать жертви, щоб добротою її розніжить, розчулиТЬ. Коли вона вже цілком на його боці, коли горить вдячністю, ніжністю, коли вже з ентузіазмом вірить, що „світ не без добрих людей“, от тут то Никодим і лупить її ломакою прямо по голові так, що кров і мозок бризками летять...

Ось трохи помовчав.

Для чого, наприклад, він забрав до себе їх, сім'ю Трохима Стельмашенка? Бояв ся, щоб судом не требували з його одшкодування, бояв ся осуду людей, хотів пожаліти скаліченого брата? Нічого подібного. Щоб мучить, щоб мати втіху щодня прийти і подивитись, як у батька не рушить ся половина тіла, поговорить про релігію і полякати страшним судом. Він дуже релігійний, але в релігії бачить тільки кару, страшний суд, пекло. Він дас багато на церкви, монастирі, але, здається ся, швидче для того, щоб зробить свідому пакість Богу. От, мовляв, жертвує тобі, ти приймаєш, мусиш бути мені вдячним, а я ті гроші вкрав, видрав, награбував. Він чудесно знає, що грабує, охоче признає це, любить признавати, він насоложується цим признанням. Між іншим, він скупий. Але навіть скупість часто уступає жорстокості. Иноді він баріш пропускає, аби зробить пакість. Коли б не Степанида Рибацька, він би одбив цим од себе всіх дільців.

Ось помовчав. Всі знали, що сказане ним досі було немов передмова до того, що він мав далі сказати. Знали навіть, що саме він скаже, знали, що не варто було повторяти всім відоме, але почувалось, що воно мусить бути сказане іменно Соромцем, іменно в звязку з попереднім, від чого вийде цільна картина.

Але, на диво, Соромець те головне оповів дуже коротко, ще з більшим виразом сонливості та мертвости. Викликав просто факт знущання Никодима над Маньюю, сестрою Андрошки. Робітництво дуже обурене і це знущання єсть немов та крапля, яка переповнила чашу. Страйк неминучий. Одне одного агітує, запалюють. Навіть стари робітники виявляють нахил вступити до боротьби з „Пакалом“, як звуть Никодима. Організація, коли хоче мати вплив серед робітників, мусить стати на чолі забастовки.

— А Никодима вбьють! — несподівано, (може, навіть для себе) додав Ось. — Він носить на грудях стальну сітку, але то йому не поможет.

І, подумавши ще трохи, так само несподівано проговорив:

— Я скінчив.

І тільки тепер уявив стілець і сів. Він був такий блідий, що на виннутих і гострих, як підборідцях, вилицях його виразно виступали розбрязкані плями ластовиння. Під рудим, жорстким волоссям на молочнобілому лобі вохко блищав піт.

Слово забрав зараз же Гомункулюс. Всі знали, що за Соромцем він повинен говорити і тому ніхто й не попережав його. Він з вигляду цілком спокійно віднісся до докладу. Немов не знаючи про те, оскільки ця справа важна для всіх, як пункт, на котрому стрічаються ся два світогляди, він докладно й холодно-кровно почав обмірковувати: чи може організація взяти на себе цей страйк. Виходило, що ні. Насамперед, ні в професіональному загальному союзові, ні в організації не було в даний момент стільки грошової сили, щоб можна було з певнотю на перемогу приступати до боротьби. Крім того — мотив самого страйку, привод був невизначний.

Тут стало дуже тихо. Ріна закинула голову назад і стала дивитись у стелю. Юрію видно було її повну, теплу шию.

Так, мотив невизначний. Треба згодитись з тим, що це подія швидче морального, характеру, а не економічного чи політичного, які грають завжди найактивнішу роль в виступах пролетаріату. Робітництво не може братись за моральне виховання своїх хазяїв. Никодим може бути садистом, дегенератом, але то мало обходить робітників. Значіші ролі грає економичне становище працьовників на його фабриці. Треба роздивлятись питання тільки з цього погляду. Які небудь гартованці можуть роздивлятись з погляду якоїсь там пролетарської моралі, але серйозна політична організація мусить діло робити!

Гомункулюс сів і, зараз же взявши з столу в руки книжку почав її пильно передивлятись. Це був якийсь твір по педагогіці.

Слово було за Ріною. Вона так само як і Гомункулюс, спокійно й діловито почала приводити свої докази, котрі зводились до того, що робітництво, як будівничий елемент нового цілого світу, мусить не тільки на економічні чи політичні явища реагувати, не тільки в цім напрямі перебудовувати, а в *усіх*. Бо це впливає з логіки речей: коли йде перебудова підвалин, мусить перебудовуватись і „надбудови“.

Але говорилось це якось так для Ріни незвично-сухо, що навіть Гомункулюс з захованим здивуванням поглядов на неї.

Однак Юрій не дивувався,—це, власне, й був найпоганчий знак.

Заговорив і Степун. Він прінципіально був однодумцем Гомункулюса. Ці нові вигадки якихсь там шукань пролетарської етики, естетики тільки ослабляли сили, які треба було всі концентрувати на певних пунктах. Але тепер він балакав лагідно, миролюбиво, стараючись змягчити те негативне рішення, яке, він знов, винесе організація. Степун згожувався, що протестувати треба, але як? Не так, у кожнім разі, щоб тим протестом розбити собі лоба. Він також, як і Гомункулюс і Ріна не торкався факту знищання над Маньюю,—з пошани й жалю до Соромця.

Кручений нетерпеливився і пропонував просто голосувати. Погляди сторін відомі, відношення склалось уже давно, чого там якісь дебати розводити!

Справа власне залежала від Юрія, на чий бік він стане. Всі це вже зпочатку бачили і часом подивлялись на Микульського, допитливо й цікаво. Але він сидів з тупо-зтомленим лицем і нічого не можна було по йому вгадати.

— Розуміється, голосувати!—підтвердила Ріна. Вона була певна, що справа виграна її стороною. Цьому помог випадок відсутність двох прихильників Гомункулюса. Але коли б вони й були, справа не змінилась би: чи з згодою, чи без згоди організації страйк мусів вибухнути.

І раптом Юрій підняв руку *проти* забастовки. Голос председателя Степуна переважив і справа несподівано провалилась.

— Хм!—сказала Ріна, подивившись довгим поглядом на Юрія.— Ну, добре.

— В такому разі я повинен заявити товаришам—підвівся Соромець з кам'яним і байдужим лицем—що страйк все одно буде. Його бере на себе група людей. І одповідає за його.

— А ця група знає, що вона бере на себе?—жорстоко проговорив у книгу Гомункулюс.

— Знає!

Гомункулюс зітхнув, поклав книжку на стіл і сказав:

— Ну, що ж? Коли замішуються в справі особисті сіmpatii, чи antipatiї, коли грають ролю братерство, приятельство... кумівство, то... розуміється ся.—Ми робітники, добродію Гомункулюс, усі брати і друзі! Образа одного є образа для кожного.

Гомункулюс по слові „добродії“ скинув на Соромця пиль-

ним і холодним оком. Потім, ледве посміхнувшись, промовив:

— У товариша Соромця зовсім не робітника, а інтелігентська психольогія: як тільки хтось з ним в чомусь не згодний, зараз же „добродій“...

— Ні, не через це, добродію! — з натиском сказав Ось, вдруге неначе придушиючи Гамункулюса очима.

— Соромець! — знов голосно спинила його Ріна. І знов у голосі було немов нагадування чогось. Соромець замовк і хмуро подивився собі під ноги.

А Степун поспішив спинити Гамункулюса. Він був радий, що погрозливе питання з страйком так несподівано-безбурно скінчилось. Не треба було роздмухувати палу. Важно, що не було приято офіційної постанови *за страйк*. Це головне. Все останнє можна улаштувати. Він зараз же по збірці рішив поговорити приватно з Соромцем і відмовити його від цього необережного, небезпечного кроку. Звичайно, він розумів *настрий* Соромця, його особливе становище в цій тяжкій історії, але треба ж зважати й на інче.

— Ну, товариш! — голосно й діловито сказав Степун. — Питання розвязано, я зачиняю зібрання.

— Прошу вибачити! — раптом перебив його Крученій, встаючи й підходячи до столу. — Ми маємо внести на розгляд ще деякі справи...

І він показав рукою на Ріну, Соромця та себе.

Ріна підтверджуюче хитнула головою і, заклавши руки за спину, ліниво й недбало притулилась до стіни. На губах її заграла лукава посмішка.

Степун стрівожив ся, — очевидно, вони центральний пункт перенесли на щось інче. Тож-то так дивно-спокійно прияли результат голосування!

— Але, може, другим разом? — лагідно й прохаюче сказав він.

— Ні, прошу сьогодня, зараз! — вороже кинув Ось.

— О, ні, зараз, зараз! — майже з ніжним й обіцяючим усміхом піддержала Ріна.

— Як, товариш? — озирнув ся на Юрія і Гамункулюса Степун.

Юрій з вялим, насмішкуватим виразом лиця протягнув:

— За-а-раз.

— Прошу... — зітхнувши, сказав Степун до Крученого і з цікавостю став дивитись на його.

— Річ ось в чім. Питання не дуже велике...

Крученій кругло провів рукою по своєму дрібно кучеря-

вому з ніжно-жовтим блиском волоссю і, подивившись скоса на Ріну, заговорив далі:

— Справа з відрожденцями. Вони, як виявляється ся, се-б-то деякі з них ще не одяглись як слід в своїй лівреї льохайв буржуазії і доношують соціалістичну одежду, часто навіть називаючи себе соціалістами, для перекональності своєї „високої“ місії. А тим часом серед простих людей виробляють деякі не зовсім соціалістичні штуки. Так, наприклад, сьогодня до мене прийшла одна паніочка і слізно стала прохати мене, щоб наш Комітет вернув їй браслет чи намисто якесь, бо воно фамільне, дорого коштує і тепер з неї родичі вимагають, щоб продати, бо голодують. Можете собі уявити, як це присмно було слухати. Виявляється ся, що цей браслет чи намисто взяв у неї Водосвятський, і сказав, що одішле його в Британський чи Берлінський музей, як цікавий зразок старого українського мистецтва. Вона йому дала через те, що кохала його. Тепер він її покинув; вона його хотіла бачити,—тікає; пише листи,—не одновідає. Півроку вже тягнеться ця історія і тепер вона звертається до нас, у комітет, щоб ми порадили їй вернутися їй цю річ. Я як раз сьогодня зустрів його з... з сестрою товариша Юрка, одвів у бік і сказав, що от така й така історія. Ну, він мене гарно виляяв і пішов собі далі. Виляять мене, правда, треба було, щоб не зачіпав кого не слід, але не треба, щоб про нас ходили чутки, ніби ми в Британський музей одсылаємо браслети. З цим якось треба нам устроїтись.

— Я пропоную оповістити цей факт!—голосно сказав Соромець. І видно, не можучи себе здергати, додав:

— І не тільки цей факт! Він украв у лікаря Костенка револьвер. У одного студента позичив пальто його батька і не вдає. Я вже не кажу, що він у всіх „позича“ гроші й не верта ніколи, він просто краде річі й продає їх. Я знаю історію, коли він „позичав“ у одного чоловіка золоте „стільо“, забув вернути і потім йому ж самому продавав його. Я все можу документально, свідками довести! Годі вже цього! Я пропоную оповістити ці факти і заявить, що ми соціалісти, ніяких шуб, револьверів, браслетів і т. п. в Британський музей не одправляемо. Цим займають ся відрожденці! І їхні приятели!

— Рація!—шідтвірдила Ріна.

— Ну, рації мало в словах товариша Соромця, хоч є багато і навіть занадто багато вогню—сказав Гомункулюс з строгим лицем.

— Чому так?—різко повернувся в його бік Соромець.

— Тому, що ми—не „поліця нравів“ і боремось не з кишеневими злодіями, а з політичною течією! Це особисте життя Водосвятського і нам нема до того діла. Ми їхню брудну близну будемо перетрусувать, вони нашу, це до партійних, політичних справ не має відношення.

— Нехай перетрусають і нашу,—посміхнулась Ріна,—Нехай.

— А ви боїтесь, щоб чогось у вас не витрусили?—нестриманно бовкнув Кручений.

Гомункулюс чув його слова, але і оком не повів у його бік. Скрививши з гидливостю губи, він одповів Ріні:

— Е, товаришко, крім бруду і смороду такі перетрусування нічого не дадуть...

— Ну, що ж? Нехай дають і бруд і сморід!—якось дуже рівно і тихо, але уперто проговорила Ріна.

І тут Юрій помітив, як вона хутко озирнулась, знайшла його очима і одвернулась. Вигляд у неї немов говорив: „Ти тут? Добре. Я вам зараз де-що покажу“.

Гомункулюс знехотя посміхнувся і потиснув плечима:

— Але на віщо? Яке нам діло до того, що робить Водосвятський у себе в хаті? І що то за спосіб так боротись з *політичними* противниками? Як собі хочете, я цього не розумію. Вони нам закидають, що ми уточні, політичні діти, що ми національні безбартченки, що ми соціальне непорозуміння, а ми їм: а а Водосвятський у когось там браслет украв. Це знаєте, дійсно по дитячому.

— Ну, да украв, а ми ні!—ще упертіше сказала Ріна і, не зводячи очей з Гомункулюса, витягнула руку до Соромця, спиняючи його.—І, власне, в цьому вся річ, що ми, соціалісти, не можемо, чусте, не можемо вкрасти, а лакей *може*. І коли він краде браслет, то він може вкрасти і ідею, і заробітню плату, і саму Україну. Ну, да, украв і це, дійсно, треба раз на все заявити, треба перетрусити нашу близну. Треба!

Степун зовсім затурбувався, дивлячись на зблідле лицез Ріни. Він теж підвівся і, поправляючи зморщений жілет на кругленькому животі, став між Гомункулюсом і Ріною. Немов не помічуючи підвищеного тону суперечки, неначе навіть зовсім нема ніякої суперечки, він веселенько і заклопотано сказав:

— Ну, товариші, прошу до порядку, нема часу на приватні балашки... Ще є, як кажуть інчі справи, треба скінчить... Товаришко, Ріно, прошу на місце...

Але товаришка Ріна подивилась на його надзвичайно близкучимм, немов п'яними очима і проговорила:

— Ні, товаришу, це—не приватна балачка. Я прошу слова. Вибачте, що без спросу балакала, але... Я прошу слова.

— Я теж!—голосно сказали Соромець і Кручений.

Степун бачив, що тут нічого не вдієш. Безпомічно розвівши руками, він проговорив:

— Прошу. Але, будь ласка, не довго і... без...

Без чого—він так і не сказав.

Юрій теж підійшов і, заклавши руки в кишені, зупинився проти Ріни; йому з його місця не добре було чути і, головне, не видно би лица. Вона, помітивши його тут, немов у сні посміхнулась, і повернулась до Гомункулюса. Той з нудьгуючим виглядом крутив тонкими довгими пальцями олівець.

— Позвольте вас спитати,—тихо промовила вона—чи можна назвати того чоловіка соціалістом, який експлуатує, обманює, краде, бреше, насилує, зражує і своїм і чужим? Можна?

Гомункулюс підвів голову, знехотя посміхнувся і мовчки потиснув плечима. Потім з тою ж усмішкою сказав:

— Право, товаришко, я зовсім не це кладу в основу определення цього поняття...

— А що?

Гомункулюс знов неохоче посміхнувся.

— Перш усього, товаришко, його соціально-політичні погляди і належність до певної класи.

— Добре. Це само собою. Ну, ці його погляди—соціалістичні, а він все таки робить всякі підлоти. Можна його назвати соціалістом?

— А що таке підлоти?—серйозно уже сказав Гомункулюс,—його, очевидно, почала дратувати ця балачка.

— Ну, це відомо кожному!

— Не рекомендую ручатись за кожного. Те, що на ваш погляд подло, на мій, може, тільки глупо. Та й не в цьому річ. Чистота нашої соціалістичності, товаришко, полягає не в тому, щоб слухати папу й маму, щоб бути благонравними, а в його світогляді і соціально-політичній діяльності. Щоб бути чистими морально, люди йдуть у монастирь, а не в політичну партію. Рекомендую це запам'ятати.

Ріна майже за кожним його словом помалу хитала головою.

— Так...—сказала вона.—Дякую за добру раду. Я, власне, ин-

чого й не ждала від вас. Ні, я в монастирь не збираюсь. Навпаки, я хочу бути в партії і буду. Але...

Вона на хвилину зупинилась.

Гомункулюс, видно, мимоволі підказав їй:

— Але партію хочете зробити монастирем?

Ріна весело хитнула головою.

— Так! Коли вам хочеться цього слова, хай буде—манастирем. Так, соціалістична партія повинна бути, мусить бути соціалістичним манастирем. *Соціалістичним, добродію!* В ній не повинно бути людей, які своїм особистим життям, своїми особистими вчинками опільовують своє соціальне життя. В партії повинні бути люди, які кругом (Ріна сильно зробила рукою круг) з ніг до голови—соціалісти. Ніякий вчинок їхній не повинен бути в протиріччі з їхнім соціальним світоглядом. Так, *добродію!* Бо до цього часу, що треба було? Сказать: я соціаліст. І тоді. Ні, вибачайте, цього мало. Сказать і навіть широко, але тільки інтелектуально сказати „я соціаліст”—мено. Через те така маса і була і є у нас провокаторів, що ми тільки інтелектуальні соціалісти, що нам нема діла до його особистого життя, до моралі. Він міг бути звичайним обивателем, буржуєм, навіть надлюкою в особистому життю, брудним, паршивеньким чоловіком, але міг красиво говорити, міг усвоїть програму, міг написати ортодоксальну статтю і він—діяльний віливовий, визначний член партії. Я зовсім не дивуюсь тепер, коли старі товарищи розсказують, що за люди іноді були на чолі організацій. Зовсім не дивуюсь, коли стрічаю деяких колишніх партійних генералів і простих „діячів”—і бачу, що це прості обивателі з обивательською, гнучкою, шаблоновою етикою, не дивуюсь, коли вони тепер лежать у порогів всяких казених інституцій, лежуть ноги чиновникам і випрохують шматочок казенного пиріжка! Чому їм того не робити? Де які і тепер цілком широко звуть себе соціалістами. Чому ні? Він широко вірить у пануючий погляд, що соціалістичність в його поглядах, а до особистого його життя нема ніякого нікому діла. Навпаки, він страшно образить ся, коли хтось посміє залізати в його особисте життя. Як можна! Та яка ж, я вас питую, ріжниця в тому, що ви залізаєте в його інтелектуальне чи моральне життя? Адже ви питаете його символіври політичний? Адже ви слідкуєте за кожним словом його? Адже ви називаєте не—соціалістами всяких опортуністів? Влізаєте в їхнє життя? Чому ж в етичне не можна?

— Це і роблять гартованці—схидно кинув Гомункулюс.

Ріна проінущила ці слова повз вуха.

— Доки ж це буде? Яка гарантія, що хоч серед соціалістів можна знайти дійсно чесних, чистих людей. Я певна, що як би цей мерзотник Водосвятський раптом прилюдно заявив, що він одрікається від відродженства і знов „вірить” в соціалізм і захотів би бути нашим товаришом, не одмовляючись од свого особистого, власного тільки йому життя, ми його приняли б. Приняли б чи ні, Гомункулюс?

— Я, принаймні, приняв би—твердо сказав Гомункулюс, але трохи почервоїв.

— Ну, от! От ілюстрація до моїх слів.

— А коли б ви були консеквентні, товаришко,—раптом ріжко й крикливо додав Гомункулюс—то ви повинні прияти.

— І я?—тихо спітала Ріна.

— Так, і ви, і всі ми. Бо у кожного свої підлоти. Всі ми—люди. У всякого можуть бути обставини, які силують робити підлоти, як ви називаєте.

Ріна була дуже бліда і дихала коротко й часто, але з виду була спокійна.

— Так, товаришу, ваша правда, я теж маю свої підлоти. Й вам дякую за щирість. Ні, ні, я серйозно це кажу, цілком серйозно. Але я не хочу їх робити!!—раптом з вибухом гніву ударила вона кулаком об кулак.—Не хочу, всею істотою ненавижу себе за це. Я хочу, щоб ви помогли мені їх не робити, я хочу бути соціалісткою, всім життям своїм, а ви, навпаки, ви мене переконуєте, що я можу робити все, що. роблять наші вороги, і все таки з чистим серцем вважати себе за соціалістку. Ви мене переконуєте, що я можу красти... Красти, товаришу Юрію, красти! Не посміхайтесь. Що я можу признавати обман підлотою і обманювати; можу признавати брехню мерзотою і брехати; можу в душі не вірити в Бога і йти в церкву, можу... Але чого я не можу признавати? Усе. І так же, як ті, з якими ми боремось, признавати і не робити, лицемірить. Яка ж в мені гарантія, що я не можу бути провокатором? Яка гарантія, що я не обманюю, коли кажу, що я соціалістка? Яка?

— Лишається для гарантій вступити до гартованців—з посмішкою сказав Гомункулюс.

Ось весь шарпнув ся й глухо й одривисто сказав до Степуна:

— Прошу мені слова!

Ріна повела рукою до Осипа.

— Чекайте, Соромець. Що ж ви маєте проти гартованців? — звернулась вона до Гомункулюса. — Вони не партійні? Партійні. Не мають „поглядів“? Мають. Що вони вважають, що перший принцип кожного соціаліста — це *чесною* працею утримувати себе? Це вам смішно? Чи те, що треба бути правдивим і справедливим? Чи те, що не можна іти в церкву вінчатись та ще й з людиною чогось світогляду?

(Було відомо, що Гомункулюс як раз через кільки тижнів мав іменно так женитись).

— Чи, може, вам не подобається ся, що вони найгостріше осужують, коли чоловік пише чудесні соціалістичні статті, ортодокальні і запальні, а в той же час пише такі самі чудесні статті проти соціалістів? Га? Може це не подобається ся? Чекайте: як ви поставитеся до такого „товариша“, який одночасно бере участь в хозяйствих органах підприємців і робітничих, професіональних? як?

Гомункулюс пильно й холодно дивив ся на Ріну.

— Участь в буржуазній пресі не забороняється... — сказав він.

— Ні, вибачайте, я не про це. Ми мусимо брати роботу у хазяїв. Але коли „товариш“ пише в робітничій газеті під одним прізвищем одне, а в хазяйській під другим друге, то це інша річ. Я, власне про це питання. Це морально, чи соціалістично, чи як? Ухвалюсте ви такі вчинки?

Степун застиг. Він вчував, до чого йде ся. Винявши свою газету-хустку, він машинально тер нею лице, не зводячи очей з Гомункулюса.

— Це, розуміється ся, не гарно і... недопустимо... — спокійно проговорив Гомункулюс.

— Та-ак? — протягнула Ріна. — Добре. Товариш предсідатель. Ви, троє. — Ріна показала на Ося, Крученого і себе — вносимо в організацію заяву. Серед нас єсть такий добродій, який визнається таким поводженням, про яке ми оце говорили. На днях ми матимемо *документальні* докази і тоді скажемо, хто саме цей... талановитий публіціст. Також матимемо докази про те, що він, так лаючи з *нами* відроженців, називаючи їх сволоччю, у той же час з *ними* співчуває. Але найпікантніше в цьому те, що товариш Гомункулюс знає про це і до сього часу не зібрався познайомити нас з діяльністю свого друга.

Степун широко розплющив очі: оскільки він міг схопити в собі випадково запалі раніше в мозок підозріння, справа йшла про Татаренка.

Гомункулюс підвів ся й випроставсь.

— Я не знаю, про кого товаришка Ріна зволить говорити і тому утримаюсь від дебатів, почекавши її документальних доказів. А поки що скажу, що, коли мені й відомі деякі подібні факти, то я ставлюсь до них трохи інакше, ніж наше строгое тріо... — і на цьому він слабким рухом руки показав на Ріну та її однодумців.

— От, от! — скрикнула Ріна. — Ми це знаємо і про це власне, й говоримо.

І ніби переходячи до другого питання, що стояло на черзі, вона хутко пішла до комоду і витягла з його невеличке пуделько, обтягнуте чорною шкурою. По дорозі виняла з під подушки дарунок Юрія.

— А тепер, товариші, я хочу зробити ще одну заяву. Ось дарунки Юрія Микульського. Він купував їх на гроші, які не заробив. Значить, ці речі — ніби крадені. Я була і є настільки подла і мерзотна, що приймала ці дарунки. Коли б я була гартованкою, мені б на це зараз же показали б. Але я, на жаль, тільки поки що серед людей, яким нема ніякого діла до моого особистого життя. Я маю ще багато підлот, я це сама признаю, товаришу Юрій, але цю хочу виправити зараз же. Я вважаю справедливим ці речі украдені у робітників селян передати на страйк робітників городських. Товаришу Кручений, прошу взяти їх!

На всіх, крім Ося, се зробило тяжке, гнітюче вражіння. Навіть Кручений, який нічого в цім роді не сподівався, почervонів і з жалостю глянув на Юрія. А пуделько взяв якось ніякovo. Про ці дарунки він знат. Знав, що Ріна мала їх дати на страйк, але вона йому сама казала, що поговорить про це з Юрієм. І раптом *так* вийшло.

А Юрій, як посміхнувся, коли Ріна ще тільки виймала пуделька, так і застиг з тою посмішкою на губах і засуненими в киплені руками. І ця забута на зтомленому лиці посмішка, мовчання, жалько-тупий, немов нерозуміючий погляд, машинальне, недбале похитування ногою все дігало просто болюче.

— Тепер принаймні всьому кінець! — сказала Ріна й, одійшовши вбік притулилася спиною до стіни.

— Ну, це... Це якась... Я не знаю! — гидливо й обуренно сказав раптом Гомункулюс і, схопивши свого портфеля, вибіг із кімнати.

Ось глухо спитав:

— Справи всі? Можна йти?

Йому ніхто нічого не одповів і він також вийшов, ні на кого не дивлячись.

Степун сидів роздавлений, розтеряно дивлячись то на Ріну, то на Юрія.

Рантом Юрій якось зразу перестав посміхатись і так, ніби нікого з сторонніх в хаті не було, неголосно звернувся до Ріни:

— Ти, може, мала рацію, Ріно, але ти могла це інакше зробити.

Ріна дивилася в світло лампи й нічого не одповідала. Високі груди її піднімались частіше й вище, ніж звичайно.

Степун, зачувши „ти“, зараз же швидко підвівся й звернувся до Крученого:

— Ходімте, товариші. Нам, здається, по дорозі?

Крученій згортав пуделки в газету. Не докінчивши, він уявив їх з газетою під пахву й проговорив:

— Так, так! Нам по дорозі..

Не прощаючись з Ріною та Юрієм, вони якось винувато вийшли з кімнати.

Ріна ворохнулася, глибоко зітхнула і перевела погляд на Юрія, немов говорячи ним: „Я знаю, що я зробила, ти маєш право навіть убити мене. Бий, я жду, я хочу, щоб ти бив“.

Але Юрій віяло провів долонею по лобі й по носі, як роблять дуже п‘яні, озирнувся і сів на місце Гомункулюса. Сперши голову на руку, він, нічого не кажучи, задушливо дивився кудись позаду Рініні ноги. Нарешті, так же в‘яло і з усиллям проговорив:

— Скажи, ти... це зарані обдумала?

— Ні! — твердо одновіділа Ріна. — Я не знала сама, що так вийде. Юрій помовчав.

— Значить, ти хотіла... серйозно вінчатись?

— Про це не будем балакати. Все одно тепер кінець. Тепер *всьому* кінець!

І рантом одвернувшись, вона припала головою до стіни, притулила руки до лиця і, підкидуючи плечима, гірко заплакала.

Юрій швидко повернувся всім тілом в її бік.

На лиці його одивалось найщиріше здивовання. Він сидів так з хвилину, потім устав і підійшов до Ріни.

— Чого ти, Ріно? — обережно і ніжно спитав він. — Скажи, чого ти плачеш... Рінусь, га?

— Н... не знаю... — шопотом сказала вона і ще жагучіше заплакала.

Юрій машинально почав піддергувати її за лікоть, який підсакував з плачем її, і знов сказав:

— Скажи, Ріно... Мені *треба* знати, розумієш. Треба... Во я так не можу шти... зовсім.

Ріна потрохи затихла, немов сама думаючи над тим, чого вона плакала.

— Не знаю, Юрі...—нарешті, не повертаючись до його, але вже без сліз заговорила вона.—Може того, що так... тебе обра-зила, боляче тобі зробило... Може.. що кінець...

— А чого ж кінець?—ледве чутно й криво посміхаючись, спи-став Юрій.

Ріна подивилась на його почервонілими очима, які від мок-рих повік здавались обтиканими чорними стрілками.

— Чого кінець?—здивовано спитала вона.—Ти думаєш, що тепер, *після цього* може не бути кінця?

Юрій боляче посміхався.

— Думаю.

— Ти це серйозно говориш?—похмурила брови Ріна.

— Серйозно. Я скажу більше, я згожуюсь на твою пропозі-цію... се-б-то на Херсон...

Ріна широко дивилась на його, помалу вся освітлюючись. Юрій, помітивши це, поспішно додав:

— Тільки не зараз, Ріно... Почекай... Я признаю рацію за тобою... Це нічого, що ти при всіх... Це може, навпаки, як раз добре, так і треба... Тільки, ти чекай, я хотів щось сказати... Ну, так. Та не думай про образу... Образи нема. І не можна це. А от що... Я скажу тобі мою рішучу одповідь через місяць... Добре? Ти прости мені, що я хотів тебе присилувати вінчатись... Я зінав, що ти не згодишся. (А як би згодилася, було б ще гірше. Я б собі потім не простив). Почекай, Ріно, я хочу все сказати. Ти все ж таки не думай, що я зовсім поганий. Я не через те... Але через місяць я тобі все скажу. Я скажу вже рішуче. Тільки так брати шлюб, як я хотів, я не буду... Коли хочеш, можем вінчатись, але не так, як я хотів... Се-б-то не вінчатись, а жи-ти... Власне й не жити, бо я й не думав цього, я сподівався, що ти одмовишся... Ах, Ріно, я зінав, що ти не розумієш... Не можу тобі сказати. Тільки не думай, що не люблю. От через те, що люблю, от у цей вечір бачу це, от через це й хочу тобі че-рез місяць тільки дати одповідь... А, може, й раніше. Ні, через місяць і навіть, коли трохи більше, то це нічого, ти не тур-буйся... Я, зінав, вийду звідци на місяць. І писати не буду, і

адреси не дам... Не питай, Ріно, я не можу сказати... Ну, а тепер я піду, я дуже... змучений... Я мушу... Словом, через місяць. Ти вірюш мені, що я не тікаю?

Ріна тихо сказала „вірю“, хотіла спитати щось і, здержанши себе, повторила:

— Вірү, Юрү.

— Ну, а тепер я піду... Прощай.

Бін простягнув їй руку. Ріна взяла її обома руками, притулила собі до грудей і, подержавши, винустила.

— Ну, іди—шопотом сказала вона.—Я буду чекати.

Юрій помалу пішов з хати. Але коли він був уже коло дверей, Ріна поспішно нагнала його, обхопила ззаду і, повернувшись до себе, соромливо, благаюче, з мукою проговорила:

— Прощаєш мені? Прощаєш?

— Ріно, нема ж чого прощать... Тут гірше єсть... та... Ну, прощаю, коли ти хочеш...

Ріна взяла голову його в свої руки, довго дивилась йому в лиці чудними очима і помалу промовила:

— А все ж таки ти мій муж. Правда?

Не ждучи відповіді, вона хутко, як крадучи, почала цілувати його. Потім одчинила двері і злегка штовхнула.

— Іди. Годі.

Юрій вийшов.

(Далі буде).

С. Черкасенко:

Пастка.

Гей! пустка душа моя, залишена надіями пустка... Нема того, що примушує її горіти, і тільки, як тіні заблукані, бродять натомісъ уривки минулого, мої нечасті, мої некликані гості. Нехай! З-за далекого неприступного кордону, що поклав безповоротну межу між моїм сучасним і між моїм минулим, залітають ще досі до мене білі птахи колишніх поривів моїх, пломенистої молодості, повної дзвонів щастя, як день весняний повен світла й пісень. По той бік—рай, по сей бік—пекло, сіре, байдужне, нудне, як висока стіна забutoї руїни: кругом житте, а перед очима вона—стіна... Що там за нею? А хто зна, та й знати не хочеть ся. Навіщо? Все одно не перелетіть її—крила позвисали, немов зав'ялі

В. Винниченко:

Божки.

(Роман).

7.

На другий день після одвідин братіка Клім-Кліма Вадим вранці одяг ся і пішов з дому. Саламандра зустріла його в сінях і сердито буркнула:

— А самувар?

Вадим живо повернув ся до неї і занадто весело сказав:

— Мені самувару не треба! Я буду у знайомих пить. Дякую дуже.

Вийшовши на двір, він почув, що його якось хитнуло і стало дуже холодно.

„Мені треба б зісти,“—подумав він машинально. Але навіть на папіроси не було, а курить хотілось нестерпно. „Я вчора вранці їв, чи позавчора?“ — невідомо для чого став він пригадувати і, забувши, пішов швидче. Чи від голоду, чи чого іншого, стан був якийсь нерівний,—то поривчатість, то занадтий спокій і задумчивість.

Ранок був морозний, і на всіх бородах круг рота лежав іней. Болото на брукові зашкарубло і фонтаном чвакало на калюжах, коли їх роздавлювали колеса возів. Скрізь димила ся пара: з ротів, з дверей трактирів, з ноздрів коней і собак. Дерева стояли тихо, непорушно, немов боячись зтрусити з своїх змерзлих гіляк сріблястий порох. Сонця не було, але далеко вгорі небо яснішадо і наливало ся рожевістю.

Шідходячи до дому Рибацьких, Вадим помітив біля його невеличку юрбу: баби, чиновник, двоє солдатів з казеними книгами в руках, пара дворників, хлопчик з великим кошем на руці і в занадто великий на його шапці. Всі вони цікаво зазирали в фірту, затуляючи її собою. Хлопчик безуспішно здіймав ся на шиньки, підскакував, але нічого не бачив. Шапка йому лежала аж на носі і він дивив ся з під неї, задравши голову; очевидно,

йому надокучило що-разу одсовувати її назад та й не помогало це і тому він дав їй спокій.

Вадим підійшов ближче й спітав хлопця,—показуючи головою на подвір'я:

— Що там таке?

Хлопчик, видно, змерз у ноги. Підтанцювуючи і задираючи голову так, ніби пив щось, він захоплено сказав:

— Свальба. Красні коври стелють...

І з задоволенням сьорбнув носом.

— ... Цельний двір коврами застеляють. Хазяйська дочка з своїм дядьком вінчайтъця. От і томобіля стойть.

Дійсно, за тротуаром стояв червоний автомобіль з жовтими бліскучими ручками. Шофер сидів непорушно й рівно, як штучний.

— Хазяйська дочка з своїм дядьком?—перепитав Вадим.

— А що він плеще!—з зневагою озирнула ся одна з перекупок в чорному з віліском жупані, підперезана синім поясом.—З яким дядьком? Ніс утри, а тоді в оратори записуй ся.

І, одчитавши „оратора“, баба з діловим видом звернулась до Вадима:

— Старого Рибальського дочка виходить за сахарного заводчика. До церкви йдуть.

В цей час передні в юрбі посунулись назад і всі зашомотилися.

— Ідуть, ідуть!

Вадим зазирнув через плечі у двір. Йому кинулась у в очі довга червона смуга через все подвір'я аж до фіртки садка. Вздовж неї стояли пожиліці і дікаві з улиці. По червоній смузі доріжки біліли якісь літери.

Біля хвіртки садка номічав ся рух, потім з'явилася велика постать чоловіка в довгій шубі, яка йшла спиною з боку доріжки. За ним плила Тепа з одкинутуюю назад головою, сміючись і бліскаючи зубами. На ній було темносинє оксамитне пальто, вузьке внизу і лягаюче широкими брохами вгорі. В руках—плескувата величезна муфта. На капелюху гордо, як у жандарів при параді, стирчав яснобілій султан. Круг шиї лежало теж біле хутро і через цого яскраво вирізувались на лиці очі з чорними, чіткими бровами.

За цею парою виднілись голови прислуги.

Хлопець з кошем до того захвилював ся, що почав раптом тикати ся головою між спини і лізти вперед, не помічаючи того,

що власний кіш не пускав його. Одна з перекушок ударила його кулаком по голові, насунувши цим шапку аж на губи, і одшурнула вбік. Хлопчик, не говорячи ні слова, поправив шапку і знов поліз між спини, з другого боку.

А пара все наближалась. Голова Тепи приходилась по плече добродію в шубі і той весь час ішов, схилившись. Видно було, що він вів її задом за руку. Часом він озирався назад, боячись спіткнутись об щось, і тоді Вадим бачив лице того красуня, що позавчора стояв на ганку з благаючим виглядом. Тепа щось говорила і сміялась грудним, дрібним смішком, який так добре знав Вадим. Так вона сміялась—коли була дуже й радісно ехвильована.

Раптом з хвіртки вибіг чоловік у коротенькому пальті й крикнув:

— А ну, з дороги там! Дорогу дайте!

І зараз же нахилився чогось до землі. Вадим, одступивши разом зо всіма до палісадника, побачив, що чоловік розмотував товсту паку червоної доріжки, дрібно, задом ступаючи з нею до автомобіля.

Коли Тепа пройшла повз Вадима, він почув знайомий запах її пающів. Здавалось, він ішов від її гордо киваючого білого сultана.

Автомобіль загурчав і задріжав, немов од радости, побачивши пару. Шофер повернув голову і сидів так, як заведена лялька.

Тепа легко зійшла на приступки екіпажа і стала на весь зріст, поправляючи пальто. А красунь побіг на другий бік автомобіля і почав щось говорити шоферові.

В сей мент Тепа, окидаючи очима шопочучу юрбу, раптом зустрілась поглядом з Вадимом. Він помітив, як вона своїм звичаем поширила очі, потім зразу ж підбрала рукою пальто і хутко злізла на землю. Легко розриваючи на дві половини натовп, вона ішла прямо до Вадима, уже здалеку простягаючи йому руку, лукаво сміючись і граючи очима. Публіка здивовано й недовірчivo оглядала з ніг до голови незграбну постать рудого чоловіка в чоботях, в порижілому плащі і спортсменському картузі.

— Ви до нас? — стискуючи його руку, швидко заговорила Тепа.—Чом учора не були? Га? А я ждала. Ви мене зараз почкасте? Я недовго, півгодини, до кравчині йду. З шиком йду, правда? А, де не спроста!

Вона озирнулась на хлопчика, що дивився на неї, закинувши голову і поблискуючи мокрим під носом.

— Тобі чого? — прикрикнула вона на його. Марш туди!

Хлопчик і другі цікаві хутко одсунулись вбік.

— Це не спроста! Бачили, що написано на доріжці? Ні? Шкода. „Хай живе С. М. Р.“ Розумієте?

— Що ж то значить? — спитав Вадим.

Тепа зробила здивовано-гнівне лице.

— Як? Не розумієте? Ах ти ж... Забув? „Степанида Макарівна Рибацька“. А раніше на таких же червоних ганчірках колись цей чоловік писав: „Хай живе К.-Д.П., свобода і таке інче“, Розумієш, ти?

Вона говорила тихо і дивилась весь час ніжно-насмішкуватими очима йому в лиці. Вадим спокійно посміхався. Але йому цілком було незрозуміле її поводження. Чи їй, дійсно, треба його було побачити, чи підійшла до його з якимсь наміром, чи без наміру, а в цьому незрозумілому підняттю, яке блищало в очах, не можна було розібрати.

А Тепа швидко говорила далі:

— Але це не задурно! Ось він там уже лютує, що я побігла до вас. Правда? Подивіть ся непомітно. Що він робить? Де він?

Вадим сковзнув поглядом по автомобілю. На йому, держачись за шкло, стояла в розстібнутій щубі величезна постать краєуся. Він гарячими очима, як тоді на ганку, дивився на їх бік. Юрба з цікавістю шелестіла розмовами й поглядала то в той бік, то в цей.

— Стосіть і дивить ся сюди — тихо сказав Вадим.

— Тепер бережіть ся! — весело засміялась Тепа. — Або вб'єте вас або буде водіть по ресторанах і напіувати. А мені робота: укрощати. Нічого, я це люблю. А через два тижні плати. Знаєте яка? Цікава. Така, як колись хтось мав без нічого. Забув? Ні? Може, хочете подивитись? Це буде при всіх. Так йому хочеться. А я хочу, щоб і ви подивились. Прийдете? Ну, нічого. Ви зараз до нас? Почекайте ж мене! Маю серйозне діло. Серйозне, без жартів. Там вам Олена Іванівна скаже. Ну, прощайте... Стій: хвилюєшся, га? Хвилюєшся, признайся!

Тепа лукаво-ніжно присунула лицє й зазирнула йому в очі, роблячи це так, немов були в двох десь у хаті. Вадим аж одхилився трохи.

— Чого ж мені хвилюватись? — сказав він. Тепа засміялась і, стиснула йому руку.

— До побачення!

Підобравши пальто, вона замахала до автомобіля муфтою і побігла до його. Красунь простягнув руки і майже підняв її на гору. Автомобіль рявкнув, шарпнув ся і мягко підскакуючи, покотив по улиці. Хлопчик з кошем передражнів досить удачно його і тільки тоді з задоволенням висякав ся. Чоловік у коротенькому пальті скочував червону доріжку. Юрба розповзлась, гаряче балакаючи й сміючись.

Вадим помалу ввійшов у двір. На подвіррі теж розмовляли покоївки та кухарки, держучи руки під хвартухами. На Вадима всі подивились з увагою й непорозумінням.

Він пройшов у садок і підняв ся на ґанок. Ні в сінях ні в коридорі нікого не було, певно вся прислуга були на дворі. Тільки з очинених дверей кухні лопотів дрібний, рітмичний стукіт,—сікли м'ясо. Вадим, як і в перший раз перед дверима кімнати батьків зупинив ся і якийсь час стояв, похиливши голову. Потім зітхнув, криво посміхнув ся і сам собі сказав: „все одно!“ І не стукаючи, очинив двері. А зараз же злякано зупинив ся: по-перек ліжка, головою на подушку, покладену до стіни, лежав батько і судорожно корчив ся. Рука його лежала на спинці ліжка і совалась то вперед, то назад. І як посувалась рука, то й голова з мертвовою, поверненою до дверей половиною лиця теж шарпалась од подушки й трохи підводилася. Так покинуті в хаті діти, що не вміють ще сидіть, силкують ся встати. Вадима він не бачив своїм півприплющеним оком, а шуму дверей не чув через усилля.

Вадим хацливо кинув ся на поміч. Але, боячись, що несподіваний дотик може злякати батька, перешов на другий бік, де було видюше око, і голосно сказав:

— Добриден, тату! Може, помогти вам? Ви хочете сісти?

Трохим Петрович зразу ж ослаб і пустив руку. Голова теж упала на подушку. Він слабо закивав нею і скривив і так скривлений рот, бажаючи, очевидно, усміхнутись.

— Сі... ти!...—сказав він ледве чутно.

Вадим догадав ся і, обережно підклавши ліву руку під батькову шию, другою обняв за худі плечі й легко посадив його. Підводячи, він чув нездоровий тяжкий дух од всього батькового тіла і особливо з рота. А шия була така хруська, тоненька, безсила! Порожній рукав зачепив ся за шию ззаду і було таке враження, ніби батько надприродно викрутівши руку, чухав нею спину.

Вадимові знов було від цього в ногах і животі почування, немов він дивився у низ з високої дзвіниці. Він обережно сів коло Трохима Петровича і скинув картуз, поглядаючи на батька. Той трудно дихав, неначе вийшов на високу гору. На лобі дрібно-дрібно билася синя напнута жилка.

Сьогодня при денному свіtlі ще виразніше було видно батькове каліцтво. Це було щось безглаздо-жорстоке. Немов сили, що завідували життям людини, спеціально змовились так люто поковеркати мастера Стельмашенка. Особливо моторошно було дивитись на око і рот. Око зробилось косим, нахиленим у низ, неначе хтось навмисне натягував шкуру на виску. Лінія рота була переломана як палиця в воді і та частина рота, що загиналась у низ, була весь час гидливо роззявлена, ніби батько когось передражнював. Йому, мабуть, було сьогодня гірше, бо Вадим бачив, як над висками мокро поблискував шіт і все лице було оловянно-жовтого кольору.

— Погано вам, татуню? — спитав Вадим.

Старий не одповів нічого; він сидів з заплющеним оком, хрипко дихаючи й невідомо для чого поклавши здорову руку на стіл, то стулював її в кулак, то розтулював.

— На що... му... ить так? — раптом розплющив він око й подивився на Вадима. В куточках ока стояла каламутна стара слюза.

— Хто, тату, мучить? — обережно спитав Вадим.

Батько хитнув головою в гору до неба й підняв туди око. Потім знов заплюшив його. Дихав він рідкими й довгими зітханнями, як дихають у сні.

Вадим сидів не рухаючись. За стіною на кухні вже не лапотили; замісць того хтось гупав так, немов насадивши на сокиру дровиняку, силкувався розбити її об підлогу. Чувся гомін жіночих голосів.

— Тав.., и... о — вміти хитнув батько головою до вікна.

Вадим не зрозумів, але встав і подивився в тому напрямі. На підвіконнику біля Осевих книжок лежав лист. „И...о“ — „письмо“ — догадався Вадим.

— Письмо, тату?

Трохим Петрович захистив головою.

— Мені?

— О-і, о-і...

Вадим узяв листа, швидко оглядів його і виняв з конверта. Читаючи, він, помалу, густо почервонів: пан Микульський пода-

вав йому милостиню. Закладаючи листа в конверт, Вадим машинально, як учора, од сорому посвистував кутком рота.

— О-о-шій шоовік? — спітав батько, киваючи на листа.

Вадим підійшов і знову сів на ліжко.

— Хороший, тату... Ви знаєте, про що він пише... Мама казала? Ну, от... Матиму заробіток. Двадцять п'ять рублів на місяць. Все ж таки що небудь.

Батько трудно підтверджив хитав головою.

— А-а, а-а... — щось говорив він.

Вадим одмітив, що сьогодня він далеко гірше розумів батька, ніж у той вечір.

— Теба... ош... дать ужбу... Не бе-и... — підняв перестерігаючи палець старий, — Не доб-а ужба...

— Теба хоче дать службу? — перепитав Вадим.

Батько захитав головою.

— Мені.

— А-а, а-а... Не бе-и... Бог нею... Іоном буть...

Вадим не розумів.

— Іона?

Трохим Петрович хотів пояснити рукою, потім знов напружав рота і горлом сказав:

— Ужба... іонська...

— Шпіонська?

— А-а, а-а...

Вадим поеміхнув ся, згадавши вчорашню розмову.

— Не бійтесь, тату, не візьму...

— Ільки не т-еба свантє ся, інү... — сказав батько.

— Ні, я сварить ся не буду... Бог з нею. На віщо? Вона, мабуть, сама не розуміє. Дума, що служба хороша... Бажаючи мені добра, дас... Розуміється ся... Ні, я не буду нічого... Я скажу, що подумаю, а потім найду іншу роботу й часу не буде.

— А-а, а-а — підтверджував батько ласкавим хитанням голови.

Але раптом якось шарпнув ся, гикнув і з жахом розплюшив око, бліснувши червонувато-синьою банькою. Рука його цурко вп'яла ся в край столу і дихання стало частим.

Вадим, похолодівши, поспішно обняв батька, неначе захищаючи від незримого, невідомого йому ворога.

— Що вам, татуню? Що таке?

Батько непокійно водив головою і стогнав. Потім пустив усе тіло на руку Вадима і прохрипів:

— А-и...

— Лягти, тату?

— А-а, а-а...

Вадим поклав його на подушку. Тепер було видно все лице з другою, байдуже і тупо-спокійною половиною його. Вона була чудно-свіжа, майже без зморшок, непорушно-застигла і рівного від підборіддя до рілкого волосся кольору. Друга ж — скошена вся вниз, сковеркана, зморщена — не то дріжала вся, як дріжать від нестерпного болю шкура на коняці, не то шарпалась. По щоці поблискував слід од слізопі. Око було заплющене.

Вадим не зводив напружених очей з батька, немов ще чогось ждучи від його. Але Трохим Петрович дихав уже рівніше і не з такою моторошною хапливістю, як раніше.

Нарешті, він зовсім заспокоїв ся. Але тільки Вадим рухнув ся, щоб змінити незручну позу, як він розіплюшив око і дивлячись ним на сина з якоюсь строгою, напруженою увагою, на диво виразно і твердо з мукою викрикнув:

— Вадю, Бог є?

Вадим сильно упер ся кулаком в ліжко і на мент затримав дихання. Він зразу ж зрозумів, що питання задано не для розмови, не так собі, а з якимсь важним, рішаючим значінням для батька, що одновідь чекається всіма силами душі і що вона не може бути ні так ні сяк, а певна, категорична, без хитань. Знов згадав ся Ось.

І сам не знаючи, як це сталося, Вадим тихо, але твердо й непохитно промовив:

— Є, тату!

Батько аж підвів трохи голову, гостро дивлячись сину в лиці.

— Ві-пш?

— Вірю, тату.

І знов як під владою незрозумілої сили Вадим помалу, впевнено підняв руку і, не зводячи очей з батька, перехрестив ся два рази.

— Вірю, тату, в Єдиного, Всемогущого Бога.

Трохим Петрович пустив голову на подушку й заплюшив око. Лице його стало дивно-спокійним і навіть гримаса рота не здавалась гидливою, а тільки скорбною. Круг ока легла тінь умиротворенности й теплого спочинку.

Вадим же все сидів в тій самій позі, боячись рухнутись.

В цей мент ріпнули двері й у хату з торшечком в руці ввійшла Олена Іванівна. Побачивши Вадима, вона зробила зля-

кано-радісні очі, захвилювалась, заспішила і, коли ставила на стіл горшечок, слози вже текли у неї по щоках.

Вадим обережно встав і пішов їй назустріч. Вона обхопила його вище ліктів руками і плачуши, припала головою до грудей його.

— Ну, чого ж ви, мамо? Чого плакать? — мягко, почекавши трохи, сказав Вадим і подивився на батька. Але той так самотихо й спокійно лежав, тільки око розплющив.

Олена Іванівна зараз же затихла. Одхиливши і витираючи хвартухом очі, вона з журним докором проговорила:

— Чого плачу? А як же нам, сину, не плакать, як ти так з нами поступаєш? Як же ти міг так, що не прийшов учора? Ждали тебе, ждали, думали, думали, передумали. Важе так і рішили, що забрали тебе знов. Батька б хоч, сину, пожалів, за його подумав. Он що з ним зробив, всю ніч не спав, так переволнувався...

Вадим аж кинувся весь.

— Господи Боже! Я ж не думав... А Ось хиба...

Але батько не дав йому договоритися. Тільки Олена Іванівна почала про його казати, як він замукав і з несподіваною силою й незадоволенням викрикнув:

— Ні... Неп-авда!

Аж кров йому прилила до голови, а око дивилось з докором і гнівом.

— Неп-авда! Ні... я сам!.. Ні...

Вадим сів на ліжко і заспокоююче погладив батька по плечі.

— Ні, тату, ні... Не хвилюйтесь. Мама це сказали так собі... Я ж розумію...

Але батько дивився пильним оком на зблідле лице сина і докірливо переводив погляд на Олену Іванівну. Олена Іванівна мовчки підійшла до Вадима і обняла його голову.

— Сину наш!..

І знову слози покотились крупними швидкими краплями. Вадим узяв між свої долоні одну руку матері і схвильовано ніжно потискував її. А рука була скоріюблена, з холодними, задубілыми від ревматизму пальцями, з повилинаними од праці синіми жилами.

І материнне лице сьогодня видавалось старіщим. По обидва боки підборіддя звисали старечі мішечки, а щоки побіля рота по-западали. Зморшок було більше і в них щось чорніло, немов ви-

ступала там земля, яка кликала матір до себе. Ніс од сліз почав уже червоніти.

— Годі, мамочко... Простіть мене, я більше не буду так.. Я мав де-які діла і не міг прийти... Та їй кімнату собі шукав.

Кімната зараз же зацікавила Олену Іванівну. Чи тепла? Чи ясна? Чи дорога?

— Як би нам, сину, хоч з рік-два пожити у своїй хаті—тужно зітхнула мати.—Та підлічить старенького тата... Хоч би не мучив ся так. Ти, сину, ходиш там по світах, розплітав ся б ти дохтурів, чи не можна що зробити. Уже й старий согласний, учора...

Трохим Петрович знов занепокоїв ся. Напружившись, він сказав:

— Не т-еба...

Олена Іванівна не зрозуміла.

— Що не треба?

— До-то-їв... Уже не т-еба... Там мій до-то!"

І Трохим Петрович повів оком у гору.

Мати була вражена і вже хотіла щось сказати, але Вадим обережно потиснув їй руку й підморгнув одним оком. Олена Іванівна зрозуміла і, зітхнувши, покірно сказала:

— Ну, що ж?.. Не треба, то їй не треба. Може змилуеться Бог та їй так полекшає... Важе про здоров'я не помиляємо, аби ж хоч не було мук таких... Це хотілось би... Ну, а як не треба, то їй не треба...

Тут Олена Іванівна згадала про лист і хотіла дати його Вадимові. Але, довідавшись, що він уже взяв, почала з цікавістю розпитувати про Микульських, особливо про Олесю.

З листа вона перейшла до Степанидиної пропозіції служби. Переказуючи Вадимові слова Тепи, вона щиро хвалила її, дякувала, прощала їй все. По тону її по деяким словам Олени Іванівни можна було вивести, що вона надавала не аби яке значення цій службі, не тільки з грошового боку, а з більш важного й серйозного. Тут же почала для чогось оповідати, як Тепа перебирає кавалерами, як гайде ними, як, видно, нудить ся й журить ся за чимсь чи за кимсь. Немов випадково згадала, що Тепа дуже пильно розпитувала про те, як він, Вадим, відніс ся до того, що Рибацькі приняли батьків до себе.

Вадим слухав мовчки, покивуючи іноді головою. Потім обережно проговорив:

— Так, мамо, це дуже добре... Тільки з службою доведеться трошки підождати.

— А чого ж то так?.. — трівожно скинулась мати.

— А того, мамо, що мені треба буде клопотатись, щоб прийняли в університет.

Олена Іванівна махнула рукою.

— Не приймуть і не клопочись! Тепа казала, що ні за що не приймуть.

— Ну, Тепа. Тепа всього не знає. А я вчора був в університеті і мені сказали, що як я з місяць похожу по всяких особах, то й приймуть...

Мати була незадоволена.

— Ох, сину, що тобі той університет твій?.. Мав уже з його доволі... Покинув би ти його... Узяв би службу, женився та прігрів би нас на старість, із цього пекла нас вирятував...

Вадим погладив материну руку.

— Я й без цього буду старатись, мамо...

Мати безнадійно похитала головою.

— Не зробиш ти нічого... Недобрий ти, сину....

— Та я ж, мамо, не зовсім одмовляюсь. Я тільки зараз не можу. Треба буде бігати, а на службі ж не можна пропускати... Подивлюсь. Як нічого не виходитиме, кину й візьму службу.

Олена Іванівна, власне, вже й цим була задоволена. Вона сподівалась, що Вадим просто одмовиться та й годі. Подумати собі: служить у тих Рибацьких, проти яких він колись так вовав, проголошанням на їх писав, забастовки робив. Вже одне те було добре, що Вадим не спалахнув, не розсердився.

Яка саме служба була, Олена Іванівна знала. З її погляду це як раз підходило Вадимові, — робота не важка, чиста, не підлежна, а, навпаки, з правами начальства. Але знала вона також, що Вадим мусів поставитись до неї негативно. Ось, наприклад, як почув, зразу ж підтягнув губи й замовк, як води в рот набрав. А вже як Ось губи підтягує й мовчить, так і знай, що дуже незадоволений. А від кого ж і набрався він того духу, як не від старшого братіка?

Згадавши про Ося, Олена Іванівна не могла вдергатись, щоб не заговорити з Вадимом об тім, що її вже довго непокоїло. Непокоїла ж її чудна вдача Йосипа. Парубкові вже двадцять третій рік, а він живе, як шістнадцятирічна дівчина. Звичайно, Боже борони його від піяцтва, від бешкетів, від гульяйства, але ж чоловік — не камінь, молодий ще, — міг би коли небудь і випить

трошки, і з барішнями пройти ся десь по бульвару, і забавитись. Він же, як каторжний, тільки від роботи, так і за книжку, так і за книжку. Не можна його відірвати від тих чортових книжок, де їх у Бога така сила береться? Одна за одною, одна за одною! Думаеть ся: ну, ось цю прочита та вже більше не буде. Куди там: аж п'ять зразу принесе. Та чи єсть, чи одягається,— все у книжку дивить ся. Що вже лайки було за це, що вже сліз проплакано,—нічого!

Книжки та Антошка з милими своїми сестричками. Антошка, Макаренків син. Макаренко, слікар у Фанштейна, батьків колишній друга. Хороший чоловік. Дай, Боже, царство небесне. Помер та покинув трьох дітей з старою матіррю. Думав небіжчик, що син матір упокоїть на старість. А син почав революцію робить та в тюрму попав. Та мало того що сам, ще й сестру Маньку за собою потяг. І що вже стара Макаренчиха сліз вилила, то й у всіх цих книжках не списали б ні Антошка, ні Манька. А сказати Йосину нічого не можна: замовчить і, хоч убий, ні слова. Аж страшно часом цього хлощя. Що він собі там дума про себе, що вичитує з тих книжок, Господь його святий знає. Правда, не грубіян, поштивий, жаліє батьків, копійки не витрача на дурощі, а все ж таки якось не так, як треба у його. Вигляд такий часом суворий та строгий, що й заговорить страшно. Ну, бува, що й засміється. І тоді посмішка така, що хоч бери його на руки та грай ся з ним, як з трьохлітнім. Тільки останніми часами все меньче та меньче сміється він.

Олена Іванівна зітхнула, помовчала й тихіще, немов Ось був тут десь близько, знов почала:

— Боюсь я, сину, одної тут біди. Прошу тебе, Вадю, розвідай ся ти про це. Казали мені люди, що Ося дуже упадає за Манькою та так упада, що хоче женитись... Я, сину, цього не переживу. От тобі мое посліднє слово... І що вже нам було, а такого я не переживу. Поки я жива, не допущу у рід свій такої дочки. Убийте мене лучше, живою в домовину закопайте, а не дам і не дам своєї згоди на це. І що там найшов він у неї? Як можна на таку поластитись. Їй, звісно, хочеться, бо хто ж її візьме, а нам яка радість? Хоч би ж копійка яка за душою була, а то голі всі, як бубон. І сказати би, хлопець такий, що не полюбити інчого. А то ж захоти тільки. Єсть тут одна, дочка лавушника. Заможні люди, привітні; кажуть про його, що він з жидівських погромів розжився. А воно й неправда. Роботягий, бережливий то й склав собі капитал. А хоч би й з погромів?

Як добро тисячами на вулицях валяло ся? Хто б не підняв? Високого стану персони та й ті гріли руки, а бідному чоловікові і Бог простить. Так дочка дуже за Осею побивається. Колись у дружбі були, до погромів. А потім і пішло на розрив. Кажу Осеві, а він... як до стіни! Манька—шлюха йому миліща. Вадю, сину, внуши йому, дитино, щоб він цього не робив... щоб пожалів бідних калік батьків. Та й ще ж яка історія! Ти ж і не знаєш...

І мати розповіла про подію на фабриці, про Маньку, Никодима.

— Та Осип тепер як хмараходить. Просто боюсь я, щоб він чого не вчинив з дядьком. Ой, боюсь я та боюсь! Поговори ти з ним. Він тебе послуха.Хоч він і казав, що не говоритиме з тобою, бо за щось там сердить ся на тебе, щось ти невгодне товаришам зробив, а я знаю, що він тебе дуже любить. Поговори, сину!..

Вадим трохи не скрикнув „а-а!“ як мати розповідала про Маньку. Тепер дещо вияснялось. І він охоче й поспішно пообіцяв неодмінно побалакати з братом.

Батько весь час лежав тихо, заплющивши око. Олена Іванівна злегка покликала його, але він не рухнувся,—мабуть, спав. Тоді Вадим поспішно почав прощатись. Олена Іванівна попрохала його зайти до дядька і все ж таки хоч поговорити про службу, сказати, що він не одмовляється.

Вадим заміявся, але зараз же згодився і дав слово піти до Никодима. Поцілувавши матір, він подивився на змучене, але мирне лице батька і на шпиньках вийшов з хати.

8.

У загальних сінях Вадим на мент розсіяно зупинився, пригадуючи, куди йти до Никодима. Так, направо.

Очинивши двері, він помалу ввійшов в невеличкий коридорчик з вікном у садок. Тут було троє дверей: одні у вітальню, другі в кабінет і треті в молельню. За дверима в кабінет чулися голоси. Вадим одначе рішуче постукав і, стуливши губи та дивлячись на бліскучу ручку дверей, ждав.

— Можна!—зачувався дядьків голос. Вадим зараз же ступив у кабінет.

За столом боком до дверей сидів Никодим Петрович, а проти його у фотелю якийсь воєнний з рідкою чорною бородою

і загостrenoю, як ребро кістки, лисиною. Обидва дивились на Вадима чекаючим поглядом. Дядько, видно, не візнав небожа.

— Не візнаєте, Никодиме Петровичу? — сказав Вадим з посмішкою, підходячи до столу. Я — Вадим... Простіть, що ввійшов одягнений, я на хвилинку.

Дядько, почувши імя „Вадим“, хутко підвів ся. В ліниво прикритих очах його блиснув огник.

— Вадя?! — радісно, голосно скрикнув він, і зараз же поспішно і легко оббіг круг фотеля воєнного, простягаючи руки до Вадима.

— Чув, чув, що приїхав! Радісно мені, приемно, відрадно... Слава Богу, слава Богу... Обнімемось, обнімемось...

І з таким виглядом, немов він приступав до чогось довго-жданого, надзвичайно приемного, Никодим витер ребром руки сухі, загострені губи і поклав руки на плечі Вадимові. Росту вони були однакового і лице одного приходилося як раз проти лиця другого.

Але Никодим не зараз же почав цілуватись. Він спочатку подивився прямо в очі племіннику, радісно посміхаючись. Вадим стояв спокійно, очевидно, нічого не маючи проти того, щоб приняти поцілунки від чоловіка, з яким колись не міг говорити без того, щоб кров не кинулась у голову.

— Змінився, змінився Вадюня наш... — закачав головою Никодим. — Прямо другий чоловік... Ворогами були колись! — раптом, не пускаючи рук з плечей, озирнувся Никодим до воєнного. — Такими ворогами, що просто смерть. А тепер от прийшов до дядька. Племінник мій... Ну, спасибі, спасибі. Дай же поцілую...

Але й на цей раз не поцілував, тільки присунувся біжче й знов одсунувся, немов даючи Вадимові змогу оцінити як слід те, що має бути.

Вадим стояв блідий, але з тою самою спокійною й немов неуважною посмішкою і дивився прямо в очі дядькові.

Никодим же не міг намилуватись небожем. І на один бік схиляв голову, і на другий, і дивувався, і умилявся. І все, здавалось, очікував, затаївшись в очах хитрий блиск.

Потім не витримавши, став цілувати. Цілував довго, присмоктуючись, слинячи те місце, де цілував. Одхиливши і глянувши в лиці Вадимові, він знов притягав його до себе і смоктав і слинив. Весь час він намагався цілувати в губи, але Вадим підставляв щоку.

Нарешті, зазирнувши ще раз в лицے племіннику, Никодим Петрович одпustив його. Знайоме, зле покліпуваннє очей показало Вадимові, що дядько, дійсно, чогось ждав і не діждав ся від своїх обіймів.

Ніби згадавши про весінного, він мягко, гнучко стуваючи, одійшов на своє місце і зараз же повернувся всім тілом до гостя.

— Ну, я вас слухаю далі, Африкане Львовичу,—заговорив він з таким виглядом, наче нічого не було і по другий бік столу не стояв небіж, який за чимсь, видно, прийшов.

Африкан Львович неуспієно подивився на хазяїна і пробурмотів:

— Може б ви наперед скінчили от з ними?

Никодим замісьть одповіді повторив:

— Так, так... Значить, чотири процента? А не мало, часом, Африкане Львовичу? Га? Як ви думасте?

Вадим кашлянув і проговорив:

— Вибачте, будь ласка... Мама мені казала, що ви, Никодиме Петровичу, хотіли мене бачити по якомусь ділу?

Никодим повернув голову і недбало кинув:

— Постій трошки. Бачиш, занятий.

— Ну, то я другим разом прийду...—сказав Вадим і хотів повернутись.

— Чекай!—крикливо й грубо зупинив його дядько.—Другим разом... Єсть у мене час зі всякими там... Ти чого прийшов? На службу хочеш? А прокламації будеш пускати на фабрику? Знаєш, яка служба? Ні? Слідить за товаришами! Коротко і ясно.

Вадим хитнув головою і з усмішкою промовив:

— Власне, дорогий дядю, я прийшов сказати, що зараз не можу взяти цеї служби. Занятий буду, а потім, коли ваша ласка, візьму і все буду робити, що треба.

Никодим гостро, допитливо дивився в лицے племіннику: похоже, ніби серйозно говорить.

— Ну, голубчику, мені зараз ніколи—раптом ласково сказав він.—Пройди, серце, до Тепи, вона тобі все скаже, вона ціми ділами завідус. Прощай, любий. Прощай.

Вадим уклонився і вийшов. В коридорчику раптом зірвалась з ніг і витягнулась перед ним величезна постать чоловіка з рябим чорним лицем і довгими руками. Вадим зрозумів, що це лъокай і спітав його:

— Ви не знаєте, панна Тепа вже приїхала?

— Так точно!—загурчав низьким басом чоловік.—Просили вас, зайди до їх. Ви будете Вадим Трохимович? Так от, прошу сюди...

Велетень кинув ся до дверей і пропустив у сіни Вадима. Потім швидко оббіг його і постукав у другі двері, на половину Тепи. І, витягнувшись, голосно сказав Вадимові.

— Пожалуйте: просять.

Колись тут жила Ганна Семеновна, коханка Никодима. Тут теж був невеличкий коридорчик і де-кільки дверей. В одних стояла Тепа в довгій жовто-золотистій шовковій сукні з великим вирізом на грудях і широкою золотою сітчатою стъожкою на голові. Вона нагадувала собою пишних придворних дам на старовинних портретах. На губах у неї була радісно-лукава посмішка. Але подаючи руку Вадимові, вона уважно подивилась йому в лиці.

— Що з вами? Га?—вже серйозно й хмурячи брови, немов догадуючись про щось, спитала вона.

— Нічого—трошки здивовано одповів Вадим.

— Ви були у Никодима Петровича? Ага... Що ж він вам говорив? Неприємне, правда? Я так і знала. Не варто було заходити. Ну, нічого, роздягайтесь.

— Я роздягатись не буду, Степаница Макарівна—сказав Вадим.—Я спішу... Позвольте так з вами побалакать...

Степаница Макарівна раптом узяла його за плечі й наблизила до його білє з мягким, малинового відтінку румянцем лиці.

— А ну, чекайте... Чого ви такий, як заморожений? Боже, який офіціальний вираз! І не офіціальний, а якийсь... Я ще з цим не знайома. Чого ви так посміхаєтесь? Ні?.. Але чого ми стоимо. Ходім до мене. Як не хочете роздягатись, то не роздягайтесь. Ходіть.

Посадивши Вадима на канапу, Тепа сіла поруч з ним і стала лукаво дивитись в лиці йому. Але Вадим одповів їй розсіяною посмішкою й чудними невидющими очима поглядав по кімнаті. Видно було, що він не помічав ні затишних куточків з мягкими килимками й подушками на підлозі, обставлених деревами й завішених східними матеріями, ні дорогих картин на стінах, ні всеї обстанови, навіваючої бажання говорити про віжне, хвилююче, несхоплене. Світло дня, просіяне крізь золотисто-сіній шовк завіс на вікнах, здавлене важкими портерами, мягко лягало на предмети й робило їх більш інтімними.

— Скажіть мені, Степанидо Макарівно—раптом почав Вадим, прямо і твердо дивлячись на Тепу.—Як ви все ж таки можете так?..

Тепа ще не розуміла, що він хоче сказати, але по тону його почула, що розмова буде серйозною. Вона зробила навмисне здивоване лице і навмисно-невинно спітала:

— Як саме?

Вадим на хвилину завагав ся: чи варто говорити, але не вдерявся.

— Як ви можете, наприклад, так поводитись з моїми батьками?..

Тепа, очевидно, не з цього боку ждала балачки. Вона перестала посміхатись і з іроничною увагою й здивуванням чекала далі.

— Невже ваша гордість може бути задоволена перемогою над двома старими скаліченими людьми?

Голос Вадима став глухішим і здушеним.

— Я знаю ж вас. Знаю, що вам любо зімнити й покорити чоловіка, вам любо силу свою показати. Але невже знущання над безсилими, змученими людьми є сила? Чекайте, Степанидо Макарівно. Я не про співчуття і таке інче говорю, а про вашу гордість. Вона у вас є, я знаю, самолюбство у вас скажене. Як воно дозволило вам так... ганебно для вашої гордості поводить ся з моїми старими? Ій Богу, не розумію, Тепо! На віщо це?

Тепа грала ся браслетом на пініяво-білій руці і скидуvalа іронічним поглядом на Вадима. Коли він замовк, вона зітхнула, иокинула браслет і сказала:

— Який ви все ж таки одноманітний, голубчику! Бібачте, але це так. Перш усього я не маю ніякого відношення до ваших старих. Це справа Ніходима Петровича. Він їх сюди взяв, він їх устроював, він з ними якось там поводить ся. А мене це, право, любий, не цікавить. І гордість моя, за комплімент якій я вас глибоко дякую...

Тепа помалу нахилила голову.

— ... також тут ні до чого. А друге, дорогий Вадиме Трохи-мовичу, ви, здається ся, трохи інчий тепер ніж в своїх віршах, де ви писали, що ваша душа неприступна ріжним там жалощам, гнівам, образам, ненавистям і тому подібному? Щось ніби не так, га? Чи це просто поетична вільність, метафора була? Роз'ясніть, будь ласка. Мені дуже це цікаво.

Вадим помітно почервонів, але посміхнувся і сказав:

— Поетична вільність. Степанидо Макарівно. Тільки всього. Поетам ніколи не треба вірити. Але ми це залишим. Скажіть мені, будь ласка, ще таку річ: через що ви пропонуєте мені цю службу шпіона у вас на фабриці? Мені теж дуже цікаво це.

Тепа здивувалась.

— Господи Боже! Хіба вам не все одно? Я знаю, що вам треба щось йти, маю чule серце, хочу помогти близньому і даю вам роботу. Здається, так просто і ясно. Може ви образилися?

Тепа лукаво зазирнула Вадимові в очі. В той же час вона роздирала поглядом череп його на дві половини і хотіла зазирнути в самий мозок.

Вадим байдуже одновів:

— Ображатись тут нема чого. Просто мені пікаво було. Ви мені пояснили і я вам дякую. Тільки я мушу вам сказати те саме, що й Никодиму Петровичу сказав: я поки що не можу скористуватись вашою милою пропозіцією, бо маю де які справи, які заберуть у мене часу на тижнів три-чотири. Потім я з великою приємністю візьму це місце і буду вам широко вдячний.

Тепа не зводила з його своїх гарних, сміливих і чітко обрисованих очей.

— Дуже приємно слухати...—помалу з дріжачою посмішкою сказала вона.—Я так і думала, що ви тверезо й об'єктивно віднесетесь до нашої пропозіції. Звичайно, служба ця зовсім не шпіонська,—як сказав вам Никодим Петрович,—а, так сказати, інспектора фабрики, доглядача за правильним ходом всерединного життя? Розумієте? Никодим Петрович з своєю звичкою лякнути чоловіка зараз же перекрутів. Доказом моїх слів може бути те, що в ваших обовязках не лежить давати відчит адміністрації фабрики в таких річах, які не торкають ся її господарського життя. Розумієте? Хочете, ми вам можемо дати інчу посаду!—вміть живо додала Тепа!—Наприклад, простого конторщика, робітника, що хочете?

Вадимові здалось, що Тепа занадто пильно чекала одновідій слідила за його лицем. Він зрозумів, що коли він зразу ухопить ся за цю пропозіцію, то цим покаже, що не вірив їй.

І він спокійно сказав:

— Ну, мені все одно... Яке буде вільне, те й прошу мені дати.

— Чудесно!—весело одновіла Тепа, немов цілком повірила йому.—Я дуже задоволена, що ми погодилися. А ви... Вибачайте, чим же ви будете заняті цей місяць?

— Я в університет хочу вступити.

— А-а, в університет! Це, дійсно... Правда, правда!.. Але ж потім вам треба буде працювати? На лекції ходити?

— О, це дурниця. З цим можна буде устроїтись.

— Правда... Ви—юриста? О, юристам легко...

Вадим, ідучи до Тепи, зарані зінав, що нічого від неї не дізнається. Чого вона хотіла, яку гру грала, на віщо їй треба було давати йому якусь службу,—він не розумів. І тепер йому не вияснились її цілі. А що були якісь потайні цілі, цього Тепа й не ховала,—в очах і на губах весь час грав знайомий, лукавий викликаючий сміх, в поводженню було занадто багато довірря до його, Вадимових слів, показного і підкresленого довірря. Про той вечір, коли він дав Саламандрі двадцять п'ять рублів, вона не згадала ні біля воріт ні тут, наче нічого не було тут.

— Слухайте, Вадиме Трохимовичу—раптом інчим, сердечним і уважним тоном сказала Тепа:—може вам потрібні гроші тепер? Будь ласка, скажіть, я з великою приємністю помогу вам... Серйозно!

— О, дякую дуже...—уклонився Вадим—але я маю поки що. Крім того мені ось пропонують урок і я ще підзароблю на цей місяць... Дякую.

— А, урок!.. Мені Олена Іванівна щось говорила чи навіть... Так, так, я й забула... Це той лист, що приносila одна панночка? Мабуть з її братом?

Щось у голосі її чи в лиці здалось непевним Вадимові.

— Так, з братом... чи той з сином її брата...

— Ви, мабуть, її недавно знаєте?

Знов щось хистке прозвучало в байдужому, злегка зацікавленому голосі Тепи.

Вадим зімнявся.

— Ні, я знайомий з ними давно... Особливо з панною. Родину всю мало знаю. А панну більше.

Тепа лукаво підморгнула й засміялась.

— Ну, звичайно, панну ви повинні більше знати... Чи не та де часом, що була вашою нареченою, коли ви сиділи десь там у Київі чи Москві в тюрмі? Га? Признавайтесь!

Вадим трошки змішався і занадто байдуже сказав:

— О, ні... То була інча...

— Ну, значить, ця!—постановила Тепа.—По очах бачу, що ця. Я ж ваші очі, як свої п'ять пальців знаю... Бачу, що брешете. Правда, брешете?

Вадим проти волі засміяв ся.

— Ну, розумієть ся, вона! — переконалась зовсім Тепа.—Ничого, гарна... Мені дуже подобалась.

— А ви хіба її бачили?—дуже живо й трохи непокійно скрикнув Вадим.

Тепа голосно засміялась.

— Ага, злякав ся!.. Не бійтесь, вона тільки дала мені листа і зараз же пішла. Так що я нічого не встигла її розсказати... Вона ревнива?

— Не знаю...—посміхнув ся Вадим.

— Ах! От же яка штука!—вмить скрикнула Тепа.—Фу, яка ж я дурепа, не догадалась. Голубчику мій, та ви не до університету вступаєте, а до шлюбу! Ну, розумієть ся! А я повірила. Ну, де не гарно з вашого боку: ми вам широко пропонуємо службу, я вже подумала, як зробить, щоб удержать за вами місце, а ви... он який! Ну-ну! Тим то така була філософія, пессімізм, розчаровання, а потім раптом така зміна. Тепер я розумію... Ну, поздоровляю вас!..

— Дякую!—сказав Вадим, сміючись.—Але трошки ще рано... Тюремна наречена ще не справжня наречена.

— А! А, значить, була тюремною?

Вадим як спійманий змішав ся.

— Ну, була, та що з того? Справді, Тепо, це—неправда... Я не збираюсь женитись і, дійсно, вступаю до університету.

Тепа з усмішкою слідила за кожним рухом його лиця.

— Не вірю!—погрозливо покачала вона головою.—Ой, не вірю я вам... Ну, не хочете сказати, не треба. Де ж ви оселились?

Вадим на хвилинку затримав одповідь.

— Уявіть собі: у того лакея з дочкою, що ви в той вечір викинули з кватири.

Тепа не здивувалась, а весело й байдуже сказала:

— От дійсно! Як же це так трапилось?

Вадим по цьому зрозумів, що вона нічого не забула й не простила.

— Так, випадково. Шукав кімнату, а вони як раз перебралися і рішили наймати одну хатинку. Я й узяв.

— Я вам не дуже заздрю. Ну, де не цікаво. Розкажіть краще, як ви жили, де були... Знаєте, я й досі ще не вірю, що це ви. Як у сні.

Вадим хотів одговоритись тим, що треба піти взяти урок, але Тепа одняла картуз і сказала, що наречена не втече нікуди.

Вирвавши картуз, вона, як колись, провела рукою по щоці йому і ласково показала кінчик червоного язика.

Потім підсіла ще ближче, обвіваючи запахом ніжних її незрозуміло-хвилюючих пахощів. Поклавши ногу на ногу і виставивши малюсенький носик черевичка, вона пустотливо погойдувала ним. Шовк близкучими приємними хвилями спадав з ноги додолу й шелестів, як суха трава. Руки були оголені майже до плеч і проти волі звертали па себе увагу своєю красою й пінявобілою рожевостю. А шкура була ніжна, без пукришків, як атласна.

То зазираючи Вадимові в очі, то немов випадково торкаючись до його руки, Тепа рантом почала згадувати давноминуле.

— Пам'ятаєте, як ви страшно серйозно доводили мені, що вам все ніколи, що треба спішити на засідання трохи не центрального комітета і сиділи зі мною до самого ранку? Страшенно комічно було. А покажіть палець. На якій руці? На правій!.. Єсть шрам? Єсть. Пам'ятаєте?

Це був знак першого признання. Доведений до сказу насмішками й глузуванням Тепи, він од люті поклав палець у рот і розчавчив його до самої кістки. За це Тепа вперше розцілувала його і вперше була тиха та покірна весь вечір.

— А садок згадували? І пропаганду теж?

Був час, коли Вадим носив Тепі нелегальні книжки, бажаючи з'агітувати її. Тепа зпочатку одмовлялась, сміялась, а потім несподівано погодилась і брала всі книжки, які давав він. Так тягнулось з місяць. А потім виявилось, що вона викопала в садку яму і аккуратно складала туди всю літературу, не читаючи її. З цього приводу вийшла перше серйозна сварка, яка й закінчилася тим, що Тепа стала любовницею Вадима біля тої ж самої ямки за бесідкою.

— Пам'ятаєш дворника Родівона? А „гостинницу Италію“? А як ти ловив мене?

І тут же, немов боячись, що він не пам'ятає, починала лукаво, шопотом розсказувати, весь час зазираючи в очі і торкаючись його руки.

Вадим спершу усміхався й підтакував. Але далі замовк і тільки дивився на свіже, незачеплене часом, розквітле лице Тепи. Очі у неї розгорілись ніби й справжнім огнем, на щоках заграв рум'янець, як і в ті часи, коли вони сиділи в бесідці. Під підборіддям трошки повніше шия стала, але це немов надавало більше дозріlosti красі.

Божки

Вадим потягнув ся за картузом, але Тепа взяла його руку й не пустила більше. Вадим ніяково посміхнув ся, але руки не однімав.

„Цікаво, що буде“—подумав він машинально, як у сні.

А Тепа обережно й ще тихіше почала вже згадувати де-які сцени з „Гостинниці Италії“. Вадим іноді потискував плечима, іронізував, але Тепа тільки поглядала на його й провадила далі.

Раптом Вадим зітхнув, засміяв ся і рішуче виростав свою руку.

— Все то правда, Степанидо Макарівно, але, знасте, час не стоить, мені треба йти. Будь ласка, дайте мені картуз.

— Ще рано. Нема куди тобі йти. Комітетів більше нема. Ти тепер мій цілком. Чого смієш ся? Думаєш не будеш моїм? Ох, голубчику... Я чую, чим ти дихаєш... Ні, без жартів, хочеш, скажу тобі щиру правду? Ти був єдиним моїм коханим. Не віриш? Як хочеш. Після тебе були любовники, а коханих ні... Ти думаєш, я сміялась, коли оце згадувала? Думаєш? Правда, не віриш, що у мене зараз страшно солодко болить серце? Ні? І ніхто нє повірить, і я сама не вірю... А болить. І в тебе болітиме. І, може, вже болить. Болить чи ні?

— Дайте картуз, Тепо.

Тепа подивилась на Вадима, на його недобрий блик в очах та побілілі губи і поспішила сковати задоволення. Подаючи картуз, вона сказала:

— Тільки не смійте нареченій говорити про мене. Чуєте? А в тім, можете! Навіть можете женитись. Я ревнувати не буду... Коли ж побачимось?

І зараз же сама грубим, одривистим голосом додала:

— „Ніколи!“ Пам'ятаєте, як колись ви мені так одповідали? Ну, коли?

— Не знаю... Скоро, мабуть. Ну, до побачення.

Тепа встала, стиснула йому руку й вивела аж на ґанок, не говорячи більше ні слова: по вигляду Вадима вона бачила, що треба помовчати.

Вернувшись до себе, вона походила по хаті, посміхаючись і прикладши долоні до щок. Подивившись у дзеркало, вона непохвалююче похитала головою і знов заходила. Потім сіла на те місце, де сиділи з Вадимом і задумчivo поклада голову на спинку канапи.

(Далі буде).